

A faded, sepia-toned portrait of Johan Nordlander, a man with long, curly hair, wearing a dark coat and a high-collared shirt. The portrait is the background of the entire page.

Nr 3–4 2018

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2018 Årg. 39

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Susanne Haugen

Biträdande redaktör: Robert Eckeryd

Redaktionskommitté: Carina Strömberg (ordf.), Anna-Lill Drugge, Ulf Lundström, Jan Samuelsson och Mats Rolén.

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda sänds till adressen: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ eller susanne.haugen@umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Carina Strömberg, Frösövägen 55, 832 44 FRÖSÖN eller
carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 200 kronor till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller bl.a. tidskriften *Oknytt* som utkommer två gånger per år.

Omslagsbilden:

Carl Gustaf Armfeldt. Konstnär: J. S. Salmson. Upphovsrättsfritt. Källa: Wikimedia Commons.

Tryckt av Arkitektkopia, Umeå 2018.

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2018.

Innehåll

ERIK J. BERGSTRÖM: Armfeldts soldater och Överhogdal – kring ett 300-årsminne	1
LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Folkundervisningen i det gamla Selånger	23
HANS K:SON BLOMQVIST: Matilda Forsberg, barnmorska 1916–1946	48
OLIVIA EKMAN: Hanteringen av havandeskapsförgiftning vid Skellefteå lasarett i början av 1900-talet	65
LAILA ELIASSON: Förklädet hos Kajsa Greta som ledde till en sockendräkt	77
RECENSIONER	84
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	91

ERIK J. BERGSTRÖM

Armfeldts soldater och Överhogdal – kring ett 300-årsminne

För nära nog exakt 300 år sedan, i augusti 1718, marscherade drygt 10 000 soldater under ledning av generallöjtnant Carl Gustaf Armfeldt (1666–1736) från jämtländska Duved för att inta Trondheim. Detta anfall var en del i det stora nordiska kriget 1700–1721. Samtidigt fanns en plan för ytterligare en front i söder. Kung Karl XII skulle med den svenska huvudarmén anfalla Kristiania (nuv. Oslo). Men när kungen befann sig vid Fredrikstens fästning vid Fredrikshald (nuv. Halden, i närheten av Oslo) för en inspektion av löpgravarna träffades han av en kula i huvudet den 30 november 1718 varpå han dog. Informationen norrut om kungens död dröjde emellertid, och först i slutet av december fick Armfeldt order om reträtt. I januari 1719 skedde så återtåget som i bitande midvinterkyla gick över fjällen mot Sverige. Soldaterna överraskades därtill av snöstorm, och ca 3 000 soldater dog i samband med reträtten på fjällen mellan Tydal och Handöl. Återtåget mot Handöl i Jämtland brukar därför kallas *Karolinernas dödsmarsch*.¹

Susanne Haugen, redaktör

¹ Ytterligare ca 1 000 soldater dog av köldskador eller avskedades från militären p.g.a. frostsador och därav följande amputation (Anders Hansson, *Karolinernas dödsmarsch*, Östersund 2013; *Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen, Band 1*, Umeå 1994, uppslagsord "Armfeldt, Carl Gustaf", s. 39f.)

Om fälttåget mot Trondheim och den efterföljande reträtten har skrivits åtskilliga hyllmeter. Något som däremot inte lyfts fram tidigare är de många rutter och nattläger som förbanden använde för uppmarschen och återtåget efter dödsmarschen. De nämns överhuvudtaget inte i de böcker som behandlat Armfelttåget, utan de har förblivit anonyma. Härjedalens kronofogdearkiv, ett arkiv som så när gick förlorat i början av 1900-talet, innehåller riklig information om bl.a. det viktiga nattlägret i Överhogdal ungefär 25 mil sydost om Handöl, som användes både under uppmarschen och återtåget.² I fokus för föreliggande artikel står uppgifter från detta tidigare föga uppmärksammade arkiv. Först i artikelförfattarens bok *Härjedalens förlorade söner. Sveriges knektrov 1646–1718* (2002) har något redogjorts för byns betydelse.³

Ett citat av den franske författaren och filosofen Paul Valéry (1871–1945) lyder så här: "Det som alla trott, alltid och överallt, har alla utsikter att vara felaktigt." Detta citat kan vidhäftas vissa delar av den gängse historien om det olyckliga fälttåg som ägde rum 1718, och som således i år uppmärksammas som ett 300-årsminne.

² Arkivet räddades genom att en notis i en jämtländsk lokaltidning i december 1913 upplyste om att det påträffats i ett härbre. Notisen resulterade i att arkivet kom att förvaras i Uppsala landsarkiv innan det 1941 blev tillgängligt i Östersunds landsarkiv.

³ I boken har dock insmugit sig felaktig uppgift att även Upplands regemente deltog i Armfältarméns uppmarsch, men de enda svenska trupper som deltog var Helsingeregemente och bataljon, samt förstas Jämtlands regemente på hemmaplan.

Uppmarsch

Karl XII hade alltså bestämt sig för att på två fronter angripa Norge. Från Lund utfärdade han den 1 juli 1717 nådig under rättelse i 11 sidor och 16 punkter rörande durchtåg⁴, förplägning, inkvartering m.m. Den nordlige befälhavaren generallöjtnant Carl Gustaf Armfeldt (1666–1736) besökte såväl 1717 som 1718 Västernorrlands län för att förbereda samling, underhåll, logi och i övrigt allt som kunde krävas. Sommaren 1718 sammandrogs så enligt kunglig order en armé i Jämtland för att i första hand inta Trondheim och omgivande trakter.

Inrättande av postväg mellan Eda skans, belägen i Värmland vid norska gränsen, och Duved var också ett viktigt ärende. Sedan Karl XII aktiverat södra armén vid Fredrikshald (fr.o.m. 1928 Halden) utsträcktes postvägen därifrån, och den bortåt 90 mil långa sträckan kunde med express av vissa adjutanter forceras på smått otroliga åtta dagar. Postvägen drogs bl.a. via Malung, Älvdalen, Lillhärdal, Sveg och Vemdalen genom Jämtland upp till Duved.

Val av övernattningsorter hade förstås blivit en viktig detalj i planerna. Överhogdal befanns därvid vara en oundgänglig plats, helt enkelt eftersom närmaste jämtländska byar låg tre mil bort. Under lång tid hade Överhogdal också varit ett självklart och ofta använt nattläger för trupper och andra som behövde använda genomfartsleden till och från jämtländska Böle i Rätans socken. På kartor som låter sig synas i litteratur rörande Armfeldttåget saknas dock leden helt från Kårböle i Hälsingland upp genom Hogdalssocknarna och vidare upp mot Jämtland.

⁴ Benämning på truppers genomtåg genom eget eller vänskapligt land (<http://fho.sls.fi/uppslagsord/3600/durchtag>).

Denna väg var dock inte överallt framkomlig med kärror eller vagnar. Från Härjedalens tre tingslag och sju socknar intygades den 2 november 1717

att vägen emellan Öfverhogdahl Sochn och Böhle i Jemptonland 3 mihl är så svår och elaker att man med stor möda och besvär kan komma fram med klöf, mycket mindre och alldeles ogiörligit att kunna slippa fram där med någon Kärra.

Inte mindre än 23 personer stod för intyget, de flesta var nämndemän och försedda med sigill. Den nya durchmarschordningen hade förstås givit upphov till diskussion och kommentarer. Det anmärktes också att kärror inte användes speciellt mycket i Härjedalen p.g.a. dåliga vägar och eftersom viktiga transporter sköttes på vinterföre. Knot framfördes också över att havre till officerarnas hästar inte fanns i Härjedalen och att bönderna för att förnöja officerarna blev tvungna att i stället för blandkorn skaffa bättre korn, och det för ökade kostnader.

Häradshövdingen Haqvin Stridsberg beskrev i februari 1711 aktuell markegångstaxa för förnödenheter och noterade att ett lispund kött i Överhogdals nattläger var värt 1 daler 8 skilling silvermynt, och detta var ett högre belopp än vad kött värderades till i t.ex. Sveg där småfäkött stod högst i kurs för en daler per lispund. I övrigt uppgavs att ett lispund svalhö var lika mycket värt som en kanna svagöl.

Sommaren 1718 blev Överhogdal ett synnerligen väl utnyttjat nattläger för genomresande förband med destination Duved. Härjedalens liksom Hälsinglands norra kontrakts befallningsman fick se till att leverera furage och förnödenheter till byn. Det hela skulle överses av Härjedalens befallningsman Erik Elff samt av byns länsman och gästgivare Esbjörn Svensson som båda blev mycket hårt anlitade. Elff fick för sin del

stränga order, t.o.m. hotelser från landshövding Hugo Hamilton i Gävle, liksom även oförsynta och ibland orealistiska krav från annalkande regementschefer.

Befallningsman Erik Elff

Erik Elff månade om sin provins och genomförde inte alltid till punkt och pricka givna order, något som lär ha ådragit honom högre vederbörandes förargelse. Härjedalen var normalt befriat från utskrivningar, men Karl XII hade förmåga att på än det ena än det andra sättet åsidosätta detta. Kungen krävde överloppsmanskap, drängar till ståndspersoner samt en knekt från varje socken. Således uttogs från Härjedalen sju sockenknektar; fler socknar fanns inte i landskapet. Knektarna infogades alla i Helsinges bataljon, och Torsten Boberg och Erik Majjström uppger i boken *Tretusen man kvar på fjället* (1944) att det även fanns ett fåtal dalkarlar i bataljonen. Dessa var i själva verket just Härjedalens sju sockenknektar, eftersom landskapets män i äldre tid regelmässigt och även på riksplanet benämndes *dalkarlar*. I Jämtland uppgav t.ex. flera regementschefer att durchmarscher till och från Hälsingland skulle företas genom Dalarna.

Så gjorde det ena regementet efter det andra entré i Överhogdal under sommaren 1718. De flesta var finska regementen som efter att ryssen 1714 intagit Finland hade tagit sig till egentliga Sverige där flera blev förlagda i Mälardalens län. De finska knektarna hade alltså haft några år på sig för att lära sig svenska, och en del torde också ha tillägnat sig denna färdighet. Flera regementen kom också från svensktalande delar av Finland.

De finska förbanden fördelades under uppmarsch så att en del nyttjade kustvägen till Sundsvall, varefter färden mot Jämtland gick vidare via Borgsjö skans i västra Medelpad. Flera regementen tog dock vägen genom inlandet som tangerade Kårböle samt Ytter- och Överhogdal.

Omväg och gudstjänst

Vägen upp till Böle i Rätan var fortfarande inte framkomlig för kärror, något som orsakade att flera förbands tross tvingades ta vägen genom Älvros, Sveg, Vemdalen och vidare över Klövsjöfjäll i södra Jämtland – en omständighet som undgått Armfältttågets hävdatecknare. Helsing bataljon, Björneborgs läns infanteriregemente samt Österbottens dito måste således använda sig av denna omväg för sin tross, möjligen även flera förband. Helsing bataljon hade för sin del avtågat från Valbo den 21 juni och ankom till Överhogdal den 8 juli. Under uppmarschen nödgades således bataljonens 85 trosshästar liksom andra förbands tross ta omvägen genom Härjedalen. Skiljet företogs därvid i Kårböle. Där avdelades även den kommendering bestående av 107 man som skulle besätta också där och hade lyckan att få tillhöra kommenderingen i Långå. Överhogdals Erik Jonsson Linström måste dock med dåligt slutresultat medfölja bataljonen upp till Duved och vidare på ytterligare strapatser. Kanske valde han frivilligt att hänga med förbi sin hembygd.

Karelska kavalleriets chef Peter Jungh skrev från Hogdal⁵ fredag den 18 juli. Adressat var befallningsman Erik Elff som tydligen vistades i det livligt trafikerade Överhogdal dessa juldagar.

⁵ Ytterhogdal benämndes vid denna tid ofta bara *Hogdal*.

Jungh uppgav att regementet fått förnödenheter t.o.m. 20 juli av P. Sundberg (Färila) men skall enligt order bevista denna dags gudstjänst i Överhogdal:

Blifver om Söndagen stående uti Öfverhogdahl; hvarföre åligger H Befallningsman att icke allenast uthsee derstädes godt muhlbete för Crono hästarne, så att de till ingen dehl måtte lijda Brist, uthan och anskaffa till officerarnes behof emoth riktig betalning nödig slagt och andre Victualier hvilket alt H Baron, Gen:Leutenanten och Gouvernören försäkrat vara på alla ställen i beredskap. Beträffande skjussen för Regementet, som efter närlagda förslag består af 45 hästar, så bör H Befallningsman foga den skyndsamma anstalt, at benämde hästar med äfven så många Kiärror och nödige Säckar äro oungeängligen för hand, att ifrån mehrbemälte Öfverhogdahl till Böhle uti Jämtland framföra den Spannmåhl som ifrån Wessmanneland är uthtagen till de anbefalte 6 veckors Kåst för Regementet och derifrån först anordnades att fortbringas med 3 Tunnor på hvar Kiärra, men nu vill man allenast lägga 2 T:r på Kiärran för den emellan Öfverhogdahl och Böhle liggande elaka Malmen, som sig likvähl öfver en och en half fierdedehls mihl intet sträcker, skolandes Skjuts Bönderne vara förtänckte att medelst bärande, eller på annat sätt som sig bäst giöra låta, frambringa sine lass öfver samma Malm, då H Befallningsman jämvahl så föranstaltar, att and(r)a hästar och Kiärror äro i beredskap på andra sidan, till Spannmåhlens emottagande, hvilket alt honom bör så mycket mehra vara om hierttat, som att härunder endast beror Kongl.Majts höga Interesse medelst skiutsens giörligaste misnayerande till hvilket sorgfällige bevakande H Bef.m.jemte alla högstben:te Kongl. Majt trogne undersåtar i kraft af sin fdz plicht högst för obligerad är, och jag ej annat förmodar, än att han ju härvid alt till det bästa bestyrar, förblifvandes Jag i öfrigit Välbetrodde H Befallningsmans Tienstvilligste Tiänare Peter Jungh.

Regementet bestod av 662 man varför den dåtida lilla kyrkan i Överhogdal naturligtvis inte kunde rymma alla. Jämfört med nya stilen var det den sista juli och vädret tillät möjligen gudstjänst utomhus. Det är ovisst hur transporten löstes. Flera regementschefer hade tydligen inte klart för sig att vägen mellan Överhogdal och Böle var oframkomlig för kärror. Böle by bestod vid denna tid endast av två gårdar, båda enligt uppgift fyrkantsbyggda.

Björneborgs regementes Conrad von Bildstein skrev den 18 juli från Kårböle och uppmanade Elff att anskaffa bröd och kött såväl till regementet som till trossen genom Härjedalen uti Elfros till Vemdalen. På denna sträcka behövdes 6 hästar med kärror eller, i brist på sådana, 12 hästar med klövjesadlar, samt från Vemdalen över fjällen 24 hästar med tillräckligt antal bönder som var väl bekanta med fjällen. Från Vemdalen avläts sedan bittra klagomål över allt besvär. I Överhogdal skall befallningsman "vara så god" att ha 20 hästar med kärror i beredskap.

Österbottens regemente hade till större del varit förlagt vid Nyköping. En kommendering därav låg i Umeå, liksom en del från Karelska kavalleriet samt Långströms frikompani. Österbottens regemente avtågade den 16 juni och hade den 21 juli hunnit till Hovra i Hälsingland varifrån dess major C. G. Grass rekvirerade 100 man för transport av "pagaget" (bagaget) omvägen genom Dalarna samt 100 skjutshästar med kärror från Överhogdal. Och om inte kärror funnes, måste de med flit anskaffas.

I brev från Hogdal den 24 juli ändrade major Grass till att de 100 hästarna krävdes på vägen med "pagaget", men ansåg att

50 st kärror till dett ringaste behöfs med dessa 100 st hästar, de öfriga hästar sättes för Regements Korgarne hvaruti Bröd för Regimentet fortföras. Profviant för 2:ne dygn Ehrhölte dett manskap som gå med Pagaget i Kårböhle och dessutom 2:ne dagars Bröd därstädes. Såfvel och dricka låter H Befallningsman dem bekomma på så många portioner som medfölja, för sielfa marchen som gå denna vägen tviflar jag ej att intet förplägning i nattläger är anskaffat, och länder H Befallningsman till rättelse, att i mårgon som är d 25 marchera till Öfverhogdahl, 26 till Böhle i Rätan, 27 hvilar därstädes, 28 till Åsen i Berg Sn, då äntel. pagaget som går den andre vägen måste vara dit framkommit.

Grass förmodan var säkert alltför optimistisk; omvägen bör ha krävt ytterligare flera dagar.

I Norge

Som framgick av artikelns inledning avlöpte fälttåget illa. Egentligen var det inte konstigt så dåligt som den enväldige kungen hade planlagt ärendet. Fälttåg i nordliga fjälltrakter var för honom ett okänt begrepp. Det har också spekulerats varför Armfeldt inte på allvar angrep Trondheim. Troligen väntade han på sina två tunga mörsare som skulle utgöra belägringsartilleri. Dessa kunde inte transporteras annat än på fruset underlag, och temperaturen var under senhösten skiftande, ena dagen kallt, andra töväder. Därför kom detta grova artilleri att dröja. Mörsarna grävdes ned efter det att armén

hade återvänt, och en av dessa upptäcktes omkring 1924 av en timmerhuggare vid namn Blixt. Pjäserna har under åren efterspanats av många, även av artikelförfattaren, dock utan resultat.

I litteraturen har arméns rörelser i Norge noggsamt behandlats, varför de inte något närmare här behöver beröras. Några förbands aktiviteter kan emellertid tänkas ha fått ett visst samband med Överhogdal, varför de kommer att skärskådas en smula. Det handlar för det första om Helsingeregemente.

Detta regemente var denna armés största i manskap räknat. Det var ganska nyuppsatt, t.o.m. för andra gången sedan det gått förlorat både vid Poltava 1709 och vid Tönningen 1714. Många rotebönder hade därför också själva fått rycka in på vakanta nummer. Det finns anledning att förmoda att det nu under skördetid igångsatta krigsföretaget inte omfattades med välvilja av Hälsinglands och Gästriklands befolkning. Det visade sig nämligen att situation och kondition inom detta regemente lämnade mycket i övrigt att önska. Osämja förekom mellan högre officerare, där även regementschefen var inblandad. Bland manskapet uppstod rymning, desertering och myteri, något som resulterade i avrättningar och i övrigt stränga straff. Sjukligheten som i och för sig var påtaglig i de flesta förband, var i Helsingeregemente oerhört omfattande. Försörjningsfrågan var ständigt ett orosmoment i detta regemente som till stor del måste få hjälp av andra förband.

I oktober 1718 blev Armefeldts armé en tid förlagd i Verdalen. Armefeldt själv befann sig i Verdalsöra; andra förband till en del utspridda. Helsingeregemente förlades i Vuku församling. Dess orderbok är till skillnad från andra förbands till stor del bevarad och har därför mycket att förtälja om vad som sig tilldragit. Jonas Norrby, bördig från Ytterhogdal, redovisade 1980 under sin tid som generaldirektör för Vattenfall, orderbokens innehåll som också är tillgängligt digitalt.

I slutet av oktober skickades från Helsinge regemente 467 sjuka till Stene skans belägen nära Vuku.

Bonadsfråga

Här skall än en gång antydast möjlighet att den riksbekanta Överhagdalsbonaden medföljt Armfeldts armé från Norge. Det har ju t.ex. omvitnats likheter mellan bonaden och kända textilier från Rennebu. Det uppenbarar sig emellertid även en annan möjlighet. Helsinge regementes orderbok från Vuku den 28 oktober uppger att generalen sagt: "det blir i dag kl. 4 några Tappeter förauktionerade. De som därtill har lust, kan då inställa sig." Jonas Norrby uppger i en fotnot i *Med Helsinge Regemente i Norge 1718* (1981) att "Tapet = väggbonad, duk eller matta". Här handlar det förstås inte om någon papperstapet. Allt som framställts i textilväg var också synnerligen attraktiva objekt för de klenutrustade knektarna.

Armén vistades i slutet av november söder om Trondheim, i trakten av Melhus och Stören, inte långt från Rennebu. Helsinge regementes löjtnant Sturm fann den 25 november en del persedlar gömda i skogen. Det var två fällar, en väv, två bonderockar, ett par stövlar och ett par bondeskor. Den upphittade väven är naturligtvis intressant i det här sammanhanget.

Någon vecka tidigare hade Armfeldt skickat ut generallöjtnant de la Barre på ett särskilt uppdrag, nämligen att förfölja av den norske översten Motzfelts beridna manskap. De la Barre drog åstad med ca 350 man från såväl Åbo läns som Nylands läns kavalleriregementen. Alla troligen särskilt utvalda mannar och hästar. Jakten efter de norska försiggick intensivt och under lång tid. I Dovremassivet upphanns de norska ryttarnas arriärgarde, men jakten måste också avbrytas eftersom

de förföljda bränt alla användbara stugor över fjället. De la Barres trupp återvände då via Rennebu som redan tidigare passerats, och tog sedan vägen mot Röros där de uttröttade ryttarna inkom natten mot 10 december 1718.

Till Rennebu hade för övrigt Armfeldt även skickat överste Stiernschantz med manskap från Savolax regemente för att införskaffa förnödenheter, men detta regemente hade varken under uppmarsch eller återtåg någon beröring med Överhogdal.⁶

I Röros blev de la Barre kvar till jul, och där beordrades löjtnant Arved Orre i Åbo kavalleri att med 20 man överse transport av erövrad koppar till Långå skans. Frakten skulle skötas av norska skjutsbönder. Den 24 december startade transporten, och färden kan följas i de Extract som i riklig mängd har bevarats från Överhogdal. Den 27 december ankom transporten till Funäsdalen, och den 30:e kom den till Långå. Därefter tog löjtnant Orres trupp för en tid avsked av Härjedalen den 2 januari i Vemdalen där 75 lispund hö kvitterades. Sedan återfinns Arved Orre den 11 och 15 januari i Överhogdal. Var han hållit hus under mellantiden framgår inte, men han lär ha vistats i Bergs församling i väntan på besked var Armfeldts armé skulle dyka upp, eventuellt från Röros genom Härjedalen. Frågan är alltså: Hade löjtnant Orres trupp med sig bonaden till Överhogdal? Duv, och som anlände senare från Duved? Eller följde den med Helsingeregementets mannar?

⁶ Erik J. Bergström, "Obeaktat om Överhogdalsbonaden", i *Oknytt* 1–2 2005, s. 92–99.

Bild 1. Vid Överhogdals kyrka står två vältimrade byggnader, dels ett stort magasin uppfört 1824, dels ett härbre från 1751 uppfört av rundtimmer. Inuti det senare hittade Paul Jonze 1910 Överhogdalsbonden. Foto: Erik J. Bergström 2017.

Ett bortglömt nav

Information om Karl XII:s död och vilka åtgärder som borde vidtas hanterades katastrofalt bristfälligt från högsta ort, något som låg till grund för den Armfeldtska arméns öde. Från södra armén skickades express till Stockholm dit budskapet anlände den 5 december. Fredrik av Hessens intresse låg nog i första hand att säkerställa makans blivande regentskap. Postvägen till Duved glömdes nu helt bort, och kom aldrig mera till användning.

I dryga två veckors tid hade de la Barre med sitt manskap vistats i Röros, något som befallningsman Elff i Sveg förstas fick reda på, allrahelst som de la Barre hade sett till att öppna

postväg till Långå skans. Men Elff besatt tyvärr inte den dignitet som förlänade honom rättighet att genast få reda på vad som hade inträffat vid Fredrikshald. Till honom skulle besked avlåtas tjänstevägen, dvs. via landshövdingen eller länsstyrelsen i Gävle. Där fick man besked den 10 december, och först den 15:e avfattades brev till Erik Elff i Sveg. Enligt dennes diarium fick han brevet den 24 december – en smått otrolig förse- ning. Han kunde via express efter postvägen ha fått besked minst två veckor tidigare. Elff och Härjedalen hade utvecklats till ett nav som dock inte blev uppmärksammat. Såväl de la Barre som Armfeldt hade via Härjedalen kunnat få dödsbudet långt tidigare och då haft möjlighet att vidta lämpligare anstalter. Armfeldt sägs ha fått dödsbeskedet så sent som den 27 december, och i så fall fick han det sannolikt via Härjedalen.

Ett annat exempel kan anföras från Duved sedan man där fått reda på vad som hade hänt. Där led krigsrådet Frisenheim brist på furage till alla hästar och begärde att få blandsäd och hackelse från Sveg vars magasin förefaller ha innehållit mycket av det som behövdes. Följande brev ankom till Elff den 24 januari:

Cronones Befallningsman Vålbetrodde Erik Elff

I anledning af befallningsmans skrifvelse af d 6 i denna månad undfå befallningsmennen Löfberg och Tollsten nu i dag förnyade ordres, om 150 hästars ditsändande at understiödia blandsädens och Hackelsens afforslande till Jämtl. beträffande befallningsmans begäran at befallningsman Tollsten måtte befallas, föranstalta om hvad de ankommande Regementer i Öfrehogdals nattläger kunna behöfva, så alldenstund H Krigs Rådet Frisenheim uti des skrifvelse af d 9 i nu löpande månad berättar at regementerne få underhåll med sig ifrån Jämtl. och allenast nödigt hästefoder betarivas, så har befallningsman at därom i tid

uti des fögderie sielf draga försorg, och i öfrigit likmätigt ordrene af d 9 i denna månad uti hvad vidare underrättelse antingen denne el. de flere timande durchtogen erfordra, med Herr Krigs Rådet Frisenheim och H Cammereraren Gerdzlovius genast brevväxla och deras svar och bistånd afvachta: Gefleborg d 19 Jan: 1719.

Uti H Gen.Lieut: och landshöfdingens Högvälborne Baron Hugo Hamiltons frånvaro. Johan Palmborg

Då hade en stor del av de hemvändande redan passerat genom de aktuella nattlägren. Elff hade slutligen erhållit bara 17 hästar. Han förstod ändå vad som krävdes, vilket t.ex. visas av att Åbos ryttmästare Pihlrooth den 21 januari kunde kvittera ut inte mindre än 980 lispund hö i Överhøgdal.

Återvändande

Till Duved anlände beskedet om kungens död den 16 december via Sundsvall där landshövding Hamilton då också befann sig. Krigsrådet Johan Henrik Frisenheim fick först motsägelsefulla direktiv om fortsatt handläggande, men sedan han fått veta att armén skulle återvända såg han till att hämta hem det stora antalet sjuka som låg i de norska skansarna. I Duved fanns inte annat att göra än att så fort som möjligt vidarebefordra de sjuka söderut mot trakter där de hade större möjlighet att kunna överleva. Snabbt skickades därför dessa vidare. Under tiden 24–29 december avfärdade Frisenheim 892 sjuka från Duved, den 28:e så många som 495 med 303 hästar. Nära hälften av alla de sjuka, 440 man, var från Helsingeregemente. Många var också från Helsingere bataljon samt från Åbo och Nylands kavalleri.

Överstelöjtnant Starenflychts i Helsinge regemente beordrades av Frisenheim att överse hur transport av sjuka sköttes. I en skrivelse till Gävle daterad den 28 december begärde Starenflycht att de sjuka från Helsinge regemente, liksom även sådana från bataljonen och övriga regementen, skulle bli väl skötta och betjänade under vägen. Skrivelsen nådde Gävle den 19 januari och föranledde sekreterare Johan Palmborg att den 20:e skriva till befallningsman Elff i Sveg med uppmaning att därest de ankomna inte medförde egen proviant, skulle Elff dem sådan "undfå låta". Elff fick för sin del denna senaste skrivelse den 29 januari, dvs. en månad efter Starenflychts ursprungliga begäran. Ett praktexempel på kommunikation som var mer än lovligt illa organiserad, liksom en kaotisk beslutsordning.

Således strömmade det ena efter det andra förbandet in i Överhogdal där varje uppvärmt husrum snart nog fylldes av hungriga, sjuka och förfrusna knektar som följaktligen också måste få plats att ligga. Sjuka från Helsinge regemente passerade Överhogdal den 5 januari 1719 och kapten Boursell kvitterade där 11,18 lispund kött, dvs. ca 100 kilo, och dessutom 37 lispund hö. Den 8 januari kvitterade regementets löjtnant Swinhufvud 35 lispund hö, varefter löjtnanterna Kanick och Schiffner förekom med sina kvittenser den 9 och 10 januari. Helsinge bataljon antecknades för sin del i Överhogdal som genomresande den 7, 8 och 12 januari 1719. Byns sockenknekt Erik Jonsson Linström antecknades snart som hemkommen, men hans skick efter utståndna lidanden var inte bättre än att han avled den 3 februari 1719, strax före sin 23-årsdag. Han kan ha medföljt bataljonens sjuka manskap. Åbo läns kavallerister registrerades i Överhogdal den 7, 11, 12, 14, 15, 17 och 21 januari, medan Nylands dito förekom den 7, 11, 13, 15, 16 och 18 januari. Den 23 februari antecknades kvittens från sergeant Boystrom i kapten Långströms frikompani.

Sju knektar påträffades en januarimorgon döda vid ett härbre vid gården Gunnars i Överhogdal. Traditionen anger två alternativ för deras härkomst: de var finnar eller hälsingar. Båda tillhörde alltså de första som anlände till Överhogdal och som i dessa fall alla var sjuka. De finns därför också möjlighet att de sju knektarna hade avlidit under färden och bara lämpats av vid Gunnarsgårdens härbre.

Kvinnorna tog emot

Artikelförfattarens citat kan anföras för det ofta framförda påståendet att Överhogdals kvinnor inte vågade öppna för ankommande knektar i nyårstid 1719, något som skulle ha lett till att sju av dessa frös ihjäl vid ett härbre i byn. Det är hög tid att avliva denna myt som grundades av Erik Modin i verket *Härjedalens ortnamn och bygdesägner* (1:a utg. 1901). Modin uttryckte sig emellertid så att "man inte vågade öppna" – han skyllde således inte på ängsliga kvinnor. Denna tro lär sedan ha uppstått av förmodanden: att byns män var uttagna till knektar; att kvinnorna därför var ensamma; att de var ovana med soldatbesök. Ack nej, som framgått hade få byar haft så intensiv och långvarig kontakt med durchtågande soldater. En sommarsöndag 1718 hade ju t.ex. det betydande karelska kavalleriregementet fått övervara gudstjänsten i byn.

Det finns i själva verket anledning anta att kvinnorna i alla nattläger var de som under återtåget måste svara för bespisning och säkerligen måste de också varkunna sig och verka som barmhärtiga samariter för alla de förfrusna, sjuka och lemlästade knektar som passerade.

Som framgått var alltså Överhogdal under Karl XII:s långvariga krigande en by i nuvarande Jämtlands län som utsattes för mycket stark beröring av durchmarscher. Hävdatecknaren

Erik Modin bekantgjorde på sin tid uppgifter som han inhämtade från Härjedalens olika byar, men som i de flesta fall inte grundade sig på äldre skriftliga källor. I prästgården i Linsell uppehöll han livlig brevväxling med personer som tillhandahöll material. Detta var före bilismens tid och även järnvägens, åtminstone för Härjedalen, och även om telefon hade introducerats, hade han ännu inte någon sådan i prästgården. Modin hade således ringa möjlighet att kontrollera uppgifters säkerhet och giltighet, och det säger sig självt att allt inte byggde på fakta.

Med ett par undantag fick Överhogdals karlar stanna hemma. Jon Gunbjörnsson var klockare och 49 år, men vid besiktning i Hudiksvall för tjänstgöring i livgardet befanns han ofärdig, oduglig och frikallades. Befallningsman Erik Elff kan inte helt frikännas från misstanke att han ibland levererade mindre dugliga knektämnen. Erik Johansson var en 31-årig dräng i Överhogdal som togs ut till livdragon men som aldrig tycks ha återkommit. Den Erik Jonsson född 1696 som uttogs till sockensoldat var son till just ovan nämnde Jon Gunbjörnsson i Säter och infogades som de övriga av denna kategori i Helsingebataljonen.

Härbre med döda knektar

Det härbre där de döda knektarna påträffades finns numera på Jamtli i Östersund. Byggnaden är egentligen en kombination av härbre och loft. Intill byggnaden står en skylt vars text inte stämmer med verkligheten. Där står t.ex. att härbret skänktes till Jamtli 1904. De centrala delarna av området ägdes emellertid 1904 av J. Petterssons Trävaru AB som året därpå för 50 000 kr såldes till Östersunds stad. Först 1912 fick Föreningen jämtslöjd överta Villa Björkhem med omgivande vretlotter,

och då utlystes även en namntävling som 1913 utmynnade i att området fick namnet *Fornbyn Jamtli*. Där står också att det endast var kvinnor hemma i Gunnarsgården och att de inte vågade öppna. Bonden Gunnar Esbjörnsson hade 1713 avlidit 62 år gammal, men sonen Esbjörn Gunnarsson var vuxen och övertog hemmanet som 1688 hade delats mellan bröderna Gunnar och Sven Esbjörnsson. I grannfastigheten residerade därför den senares son, ovan nämnde länsman och gästgivare Esbjörn Svensson.

Bild 2. På Jamtli står en byggnad som är en kombination av härbre och loft och som lär vara från 1600-tal. Dess dörr är t.ex. märkt 1669. Det var vid denna byggnad som sju döda knektar påträffades en januarimorgon 1719. Tavlans information är till stora delar felaktig.
Foto: Erik J. Bergström 2017.

De sju avlidna knektarna begrovs vid byns lilla kyrka, på den plats som i dag upptas av kyrktornet. Erik Modin uppgav att de begravdes i Ytterhogdal, men det stämmer inte. Där avled dock i januari 1719 korpral Erik Sedig Ockelbo, soldat Sam. Koppar Alfta och soldat Jonas Lilleberg Färila. Den 4 februari avled även en korpral och en kavallerist i Ytterhogdal. Särskilt efter det olyckliga fälttåget i Norge måste skjuts även ordnas för sjuka och förfrusna knektar och även för döda. Skjutsbönder kallades till Överhogdal från Härjedalens byar, t.ex. från Linsell nio mil bort. Allt enligt befallningsman Erik Elffs räkenskaper med krav på ersättning.

Efterbörd

Överhogdal utsattes i fortsättningen och under flera år för durchmarscher. Esbjörn Svensson skrev den 8 september 1719 att han fått förvarning om ankommande södra marschen dagen därpå och att "iag är i förrå för både proviant och skjuts-hästar [...] iag här måst skaffa hästar för 15 officerar som hem koma ifrån närre och 8 gemene." De ankomna var troligen män som hamnat i fångenskap i Norge och som slutligen blivit frisläppta.

Under åren 1720–1721 besöktes byn av Jämtlands regemente och av Jämtlands kavalleri kompani vilka sommartid kommenderades till Gävle resp. Hudiksvall till försvar mot ryssen. Jämtlands regementschef general Horn uppgav den 12 april 1720 att hans fem kompanier var fulltaliga och att deras 500 man skulle genom Dalarna och Hälsingland, medan ryttmästare Johan Jacob Rickman var mera verklighetsförankrad. Han skrev några dagar senare från Berg och uppgav först antalet till 325 "corpraler" och "gemene," men det slutade med

att 300 sådana företog nedmarsch. Under hemfärden i november hade antalet i Överhogdals nattläger reducerats till 198 corporaler och gemene varav 15 sjuka. Kavallerikompaniet som egentligen skulle bestå av 100 man innehöll under återmarschen till Jämtland 56 gemene, antalet alltså närapå halverat. Det anlände 5 oktober 1720 oanmält till Överhogdal och bestod sammanlagt av 69 man samt 74 hästar.

Först sedan freden slutits 1721 lugnade det ned sig. Esbjörn Svensson skrev i detta skede till landshövdingen och vädjade att för sina kostnader och ansträngningar få ut tre tunnor tiondespannmål i Härjedalen eller i Hälsinglands Norra Contract. Hans senare frånfälle blev egenartat: "Esbjörn Svensson dödde af en Råghässias nederfall i skogen 5 september 1733". Han var då 54 år och begrovs 7 oktober.

Källor och referenser i urval

Otryckta källor

Östersunds Landsarkiv

Kronofogden i Härjedalens fögderi. Vol. 6 (1709–1718), 19 (1700–1769), 36 (1700–1794), 38 (1716–1717), 39 (1718–1719), 138 (1714–1719), 146 (1720–1729), 151a (1689–1809), 154 (1721–1888), 160 (1710–1771), 189 (1670–1816), 190 (1710–1717), 191 (1710–1743), 198 (1683–1823)

Litteratur

Bergström, Erik J., *Härjedalens förlorade söner. Sveriges knektrov 1646–1718*, 2002.

Bergström, Erik J., "Obeaktat om Överhogdalsbonaden", i *Oknytt* 1–2 2005, s. 92–99.

- Boberg, Torsten & Maijström, Erik, *Tretusen man kvar på fjället*, Stockholm 1944.
- Cronholm, Sven (red.), *Död på fjället. Till 250-årsminnet av Jämtlandsarmén och fälttåget över gränspfjällen*, Östersund 1968.
- Hansson, Anders, *Karolinernas dödsmarsch*, Östersund 2013
- Jakobsson, Jakob & Guttorp, Anna, *Karolinen som aldrig gav upp. En biografi från Sveriges stormaktstid*, Norsborg 2013.
- Lindegren, Jan, "En civil kugge i det militära maskineriet. Kronofogden i Häjedalen och 1718 års fälttåg", i Eivind Torp (red.), *-vår lott och vår arvedel!*, Östersund 1994.
- Modin, Erik, *Hogdalssocknarnas kyrkliga minnen*, Östersund 1921.
- Norrby, Jonas, *Med Hälsinge Regemente i Norge 1718. Bearbetning av Hälsinge regementes orderbok 8/10–28/11 1718*.
- Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen, Band 1, Umeå 1994, uppslagsord "Armefeldt, Carl Gustaf", s. 39f.
- Petri, Gustaf, *Armefeldts karoliner*, Stockholm 1919.
- Schenström, Ferdinand, *Armefeltska karolinernas sista tåg. Gamla minnen från jämtländska och norska fjällbygder*, 2:a uppl., Stockholm 1918.

Internet

<http://fho.sls.fi/uppslagsord/3600/durchtag>

LARS-GÖRAN TEDEBRAND

Folkundervisningen i det gamla Selånger

Anteckningar med anledning av folk-
skolans 175-årsjubileum

”Läser och förstår”

Trots att skolor allmänt infördes senare i Sverige än på många andra håll i Europa var förmågan att läsa i varierande grad nitio procentig bland såväl män som kvinnor vid 1700-talets mitt, något som var okänt ute i Europa. I utländska geografiska och statistiska skildringar av Sverige kunde det stå att de lägre klasserna varken kunde läsa eller skriva. Sverige var förvisso länge ett fattigt land men inget u-land på grund av den utbredda läskunnigheten. Det fanns också utländska resenärer som var väl underrättade om läskunnigheten i Sverige, t.ex. italienaren Giuseppe Acerbi som 1798 företog en resa upp till Nordkap tillsammans med greven, excellensen och den gustavianske ränksmidaren A. F. Skjöldebrand. Acerbis reseskildring, utgiven på engelska, franska och tyska, innehåller många ovederhäftiga uppgifter och utfall mot svenskarna. I sina memoarer ger Skjöldebrand också ett mindre smickrande porträtt av sin reskamrat. Noteras kan emellertid att Acerbi erkänningsamt skriver att det kanske inte finns något land i Europa ”där de lägre folkklasserna så allmänt få en god undervisning”.

1571 års kyrkoordning och 1686 års kyrkolag stipulerade att dokumenterad förmåga att kunna läsa de kristna huvudstyckena var ett villkor för deltagande i nattvarden. I kyrkolagen stadgades att barn, drängar och pigor skall "lära läsa i bok och se med egna ögon, vad Gud i sitt heliga ord bjuder och befaller". Klockaren skulle "med flit driva barnaläran och undervisa barnen att läsa i bok". I Tuna församling i Medelpad kunde åtminstone en vuxen i varje barnfamilj, utom i en, redan 1690 läsa innantill i bok. Äldre bouppteckningar visar att psalmbok, postilla, Luthers och Svebilius katekeser och undantagsvis även bibel fanns i många bondehem. En av de första abc-böckerna för barn inom de högre samhällsskikten var *Kronprinsens barnabok*, som kom ut redan 1780 och senare i flera upplagor. Den kom att följas av andra abc-böcker. En omtyckt bok för den växande medelklassen var Anders Oldbergs *Hem-Skolan*, som kom ut 1842.

Men länge avgörande för den elementära läskunnighetens tidiga utbredning blev mödrarnas hemundervisning, som vid husförhören kontrollerades av prästerna. Bondsonen Pehr Stenberg (1758–1824) från Stöcke utanför Umeå skriver i sin unika levernesbeskrivning att han redan vid sex års ålder lärde sig ABC och kristendomskunskap "under min Moders upseende" som han uttrycker det. Att skriva och räkna fick han däremot lära sig först sedan han lämnat hemmet och fått anställning hos en farbror vid tullen i Ratan. Moderns skrivkunnighet var nämligen, liksom övriga allmogekvinnors, synnerligen begränsad. Stenberg skriver att hon "låddes kunna rista A.B.C.D."

Församlingsbornas läsförmåga graderades och noterades i vissa husförhörslängder. Prosten Olaus Lindman, som tillträtt Tuna pastorat 1766, antecknade i husförhörslängden församlingsbornas förmåga att "läsa i bok" enligt en fyrgradig skala med beteckningarna "inte", "lite", "begynt" och "kan". Under

perioden 1688–1691 fick 44 procent av tunaborna beteckningen ”kan”. Bland 21–25-åringarna var procentsatsen så hög som 63. I Härnösands stift kom senare en femgradig skala utarbetad av den driftige prosten och doktorn Erik Johan Dillner (1749–1817) i Tuna, tidigare präst i grannsocknen Selånger med Sundsvalls stad, att användas. Dillners skala hade fem skilda tecken för färdighet i innanläsning:

1. Har begynt läsa
2. Läser svagt
3. Läser någorlunda
4. Läser försvarligt
5. Läser med färdighet

Medicinare och kulturgeografer hade länge utnyttjat våra äldsta husförhörslängder för genetisk och bebyggelsehistorisk forskning. Men historiker och pedagoger var skeptiska till att prästernas graderade läsmärken skulle kunna utnyttjas av forskningen. Först genom prästen och pedagogen Egil Johanssons avhandling 1972 om folkundervisningen i Bygdeå socken 1845–1873 lyftes husförhörslängderna och deras läsmärken fram som en enastående källa för äldre svensk läskunnighet. Egil Johanssons banbrytande forskning fick snabbt genomslag inom den internationella literacyforskningen. Hans rön om den tidiga svenska läskunnigheten ägde relevans för de pågående alfabetiseringskampanjerna i tredje världen.

Johanssons forskning ställde också alla moderniseringsteorier på huvudet. Enligt dessa föreligger nämligen en parallellitet mellan å ena sidan industrialisering och urbanisering och å andra sidan läskunnighet. Moderniseringsteorierna postulerar också en klar kronologisk samstämmighet mellan läs- och skrivkunnighet, något som alltså inte förelåg i Sverige. Att skriva lärde sig svenska folket allmänt först med folkskolans

tillkomst även om skrivförmågan, som vi senare skall se, redan tidigare på sina håll kunde vara väl så utbredd.

Själv blev Egil Johansson så småningom professor i pedagogik, initiativtagare till Demografiska databasen med dess digitalisering av kyrkböckerna och senare också professor i folkundervisningens historia. Överraskande nog har hans forskning inte uppmärksammats av alla inom det svenska historikerskrået, som gärna sätter upp skyggglappar gentemot influenser och relevant kunskap från andra ämnen. Exempelvis skriver professor Bo Stråth i den nyutgivna *Sveriges historia* (2012), till vilken Stråth är huvudförfattare, ganska oegentligt, att "tidigare hade kärnan av det folkliga läsandet varit utan tilläggen av katekesen". Stråth uppftar, betecknande nog, ingen titel av Egil Johansson i sin synnerligen digra litteraturförteckning.

Husandakt med morgon- och kvällsbön för hushållets alla medlemmar förekom i Sverige under 1700-talet och 1800-talets första hälft så som Luther stipulerat i sin *Lilla katekes*. Den torde också på många håll ha kombinerats med högläsning av religiösa texter. Däremot har den s.k. husläsningen av litterära texter varit koncentrerad till hemmen inom adel, prästerskap och förnämre borgerliga skikt. Stenberg skriver i sina minnen att han i Åbo läste för "Fruentimmerna" i Åbo ur Henry Fieldings roman *Tom Jones*, som kom ut i svensk översättning 1765. Den litterära hus- eller högläsningen ökade i Sverige särskilt från 1830-talet och uppmuntrades i förlagsreklamen.

Eftersom vi i denna artikel skall behandla läsinlärning och läsförmåga i Sundsvall och särskilt i dess närmaste grannsocken Selånger kan det vara motiverat att helt kort beröra den lokala tillgången på icke-kyrklig läsning före folkskolans tillkomst. Redan 1814 fick Sundsvall ett lånebibliotek, som emellertid främst lånade ut tidens populära rövarromaner. Stadens

första tryckeri inrättades 1840 och förenades 1841 med en separat bokhandel, som sålde småskrifter och skillingtryck. Den första tidningen *Allvar och Skämt* grundades 1841 och kom från 1845 att publicera följetonger. Redan före folkskolans tillkomst fanns alltså både efterfrågan och tillgång på profan lektyr.

Spridningen av den profana populärlitteraturen nödvändiggjorde givetvis en ökad förmåga att läsa snabbt. Det litterära högläsandet i Sverige gav incitament åt kraven på en undervisningsreform. Den gamla läsinläringen med texter på den tyska frakturstilen var också metodiskt föråldrad och kom snart att ersättas av texter på humaniststilen, antikvan.

Vi skall strax närmare se hur folkskoleundervisningen infördes i artikelförfattarens hemsocken Selånger. Först skall vi emellertid kasta en blick på folkundervisningen i socknen före folkskolans tillkomst.

Att skriva och räkna före folkskolans tillkomst

Husförhörlängderna visar att hemundervisningen i läsning fungerade väl i Selånger. Under perioden 1813–1823 läste 30 procent av sockenborna "någorlunda", 33 procent "försvartligt" och 29 procent "med färdighet". Tre procent "har begynt läsa" och fem procent "läser svagt". Ett bortfall på ca 20 procent förklaras av att de yngre barnen ännu ej hunnit börja bevista husförhören. Det föreligger också sociala och könsmässiga determinanter bakom läsförmågan, något som dock inte skall diskuteras här.

Det fanns emellertid bönder som före folkskolans tillkomst även kunde skriva och räkna. Däremot var det, som framgätt, ytterst ovanligt att kvinnor behärskade skrivkonsten. De ansågs inte ha någon praktisk nytta av att kunna skriva. Uppfostringskommittén 1812 noterar om männen i Selånger och Tuna:

Således är de flesta av mankønet i dessa socknar skäligen för sig komne uti skrifning och räkning och några finnes, hvilka i dessa stycken äga den skicklighet att de försvarligen kunna göra åtskillige förrättningar såsom syner, Boppteckningar, arfsskiften, liqwidationer etc.

Med syftning på främst Medelpad hade landshövdingen redan 1769 skrivit till skolkommissionen att den norrländska allmoggen var synnerligen intresserad av bildning och att skrivkunskunskapen bland den även var mycket utbredd.

Bakgrunden till uppfostringskommitténs positiva uttalanden om skrivkunskunskapen bland bönderna i Selånger är att barn i skolåldern i betydande utsträckning kom att bevista undervisningen i Sundsvalls skola, men också att sockenmännen långt före folkskolans införande anställde "barnlärare" utan formell lärarutbildning.

Redan från 1640-talet fick Sundsvall en "barnskola" vars tidiga verksamhet skildrats av Nils Ahnlund och Egil Johansson. År 1723 anges 120 elever bevista undervisningen, flertalet från Medelpads landsbygd. Skolan var i själva verket den mest besökta i hela stiftet. För att få inskrivas i skolan skulle man kunna "rent och obehindrat läsa svenska innantill och ABC-boken utantill". Undervisningen bedrevs endast under vintermånaderna och i strid med skolordningen. Senare utsträcktes höstterminen från 18 september till 21 december och vårterminen från 7 januari till 15 maj. Det var viktigt att bondsonerna skulle kunna vara med om höstskörden och vårbruket. Ahnlund skriver att "när skörden var avslutad sände bonden sin son med matsäcksskrin till skolan". Enligt en elevförteckning 1745 hade skolan 187 elever. Endast 38 elever kom från staden, övriga från landsbygden där Selånger med annexet

Sättna rekryterade 33 elever, alltså nästan lika många som staden. Från Tuna kom 19 elever. En förteckning över elevkåren 1764 visar att 77 elever var inskrivna i den övre räkneklassen. Huvuddelen eller 50 elever var bondsöner.

För att finansiera skolgången fick bondpojarna, förutom stöd hemifrån, tillstånd att utöka kassan med "omfarande" i socknarna. Särskilda tillståndssedlar utfärdades. Allmogen i Medelpad klagade både vid landsting och riksdag över skolpiltarnas "trägna omgångar med fångtande och sjungande" ute i bygderna. Somliga skall i en by med kortspel och "annan liderlighet" ha slösat bort vad de insamlat i grannbyn. Konsistoriet uppmanade skolmästaren i Sundsvall att rensa insamlingsseden "från vanartens utväxter och oförståndets missbruk" som Ahnlund skriver.

Den stora tillströmningen av bondsöner till Sundsvalls skola var i samtiden vida omtalad. Att Selånger/Sättna rekryterade så förhållandevis många elever torde förklaras av att kyrkoherden i Selånger med annexet Sättna ända till 1820 även var kyrkoherde i Sundsvall. I denna dubbla roll hade han god kännedom om de sockenbarn som var lämpade för skolgång i Sundsvall, där han själv hade högsta överinseende över skolundervisningen.

Det stora elevantalet var givetvis en tung post för Sundsvalls stad. Landsbygdssocknarna ålades därför att betala "djäknepenningar" för elever som sändes till Sundsvall. Den fåtaliga och ansträngda lärarkåren fick ta hjälp av de "qwickaste" bland eleverna som tjänstgjorde som "hörare" med uppgift att hjälpa sina kamrater "besynnerligen i räknande". Undervisningen i den nedre klassen bedrevs i kristendom, skrivning och räkning och för de mest avancerade i svensk historia. Flertalet elever inskrevs i 10–12-årsåldern, men vissa bondsöner kunde vara ända uppe i 15–18-årsåldern när de började skolgången i Sundsvall. Undervisningen kom efterhand

att bli mycket avancerad. I den övre klassen undervisades 1812 förutom i kristendom, biblisk historia, skrivning, räkning, geografi och svensk historia också i tyska, franska och i grunderna i latin för de elever som planerade att gå vidare till lärdoms-skolan. En del disciplar från Selånger kom att gå i Härnösands gymnasium och även vidare till Uppsala universitet som vi senare skall se.

Att bondpojkar från Selånger lärde sig att skriva och räkna m.m. i Sundsvalls skola fick spin off-effekter i hemsöcken. Hemmavarande bröder kunde undervisas av Sundsvallsdisciplarna. Sockenmännen i Selånger insåg emellertid snart att den majoritet av barn som ej bevistade undervisningen i Sundsvalls skola borde bibringas kunskaper i skrivning och räkning i organiserade former. Den 11 augusti 1776 antogs drängen Olof Olofsson i Oxta "till sockenbarnens undervisning" eftersom han var "känder för tjänlig til detta giöromål". I början av 1800-talet omnämns hans kollega i Bergsåker Anders Pauli, bekant för sitt varma intresse för sång och musik. År 1829 överlämnade Pauli en donation till ett orgelverk i kyrkan.

En dagboksskrivande Selångersbonde

Under 1700- och 1800-talet skrev ett litet fåtal svenska bönder dagböcker. Forskningen har alltmer uppmärksammat bonde-dagböckerna som en viktig källa till förståelse av mentaliteter och vardagsliv under den svenska moderniseringsprocessen. I det nationalregister över kända bondedagböcker som Nationalmuseum upprättade 1992 upptas 359 bondedagböcker, varav två från Medelpad. Det finns emellertid en tredje obeaktad bondedagbok från tidigt 1800-tal, en period då nationalre-

gistret endast upptar ett fåtal dagböcker i hela Sverige. Dagboken fördes av rotebonden Hindrich (Henrik) Ersson Åhlén i Söderåsen, Selånger, 1817–29 och 1867–1870. Den förvaras på SCA:s Centralarkiv i Merlo, Timrå. Arkivchefen Jan R. Åsberg fäste artikelförfattarens uppmärksamhet på den för snart 20 år sedan.

Hindrich Ersson föddes 1797 som äldsta barnet i en syskonskara på fyra på ett litet hemman i Söderåsen. Eftersom fadern Erik Hindrichson enligt dagboken var sjuklig och dog redan 1823 övertog Hindrich som ganska ung skötseln av hemmanet. År 1827 gifte han sig med Ingrid Ersdotter. I samband med giftermålet antog makarna familjenamnet Åhlén. Paret fick en son, som dock avled i späda ålder. Hustrun dog 1856 medan Hindrich levde ända till 1873 då han avled 76 år gammal.

Hindrich Erssons dagbok är en behändig bok i formatet 10x18 centimeter. Noteringarna är införda med vacker och alltid fullt tydlig handstil. Hur Hindrich lärde sig att skriva och det med stor färdighet kan ej avgöras. Dagboken löper med vissa avbrott kontinuerligt åren 1817–1829. År 1819 är det enda år då samtliga årets dagar kommenterats. Av någon anledning har Hindrich Ersson efter 12 år avbrutit dagboksskrivandet. Först på ålderns höst återupptog han några år skrivandet, men då mycket oregelbundet. Anteckningarna är alltid mycket kortfattade och berör en bondes arbets- och vardagsliv. Tanken var aldrig att någon annan än dagboksskrivaren själv skulle få se det nedskrivna. Som andra dagboksskrivande bönder började Hindrich Ersson skrivandet i samband med att han övertog ansvaret för hemmanets drift. I en avhandling om västsvenska bondedagböcker 1995 har göteborgshistorikern

Britt Liljewall visat att flertalet påbörjades när författarna var i 20-årsåldern.

Den allra första dagboksnoteringen är från den 19 juli 1817 då det står: "Liedoner, harfvedoner, till mine att lägga läder i barken före slåtana". Dagboken ger en unik inblick i en Medelpadsbondes vardag och hur arbetsåret skred fram under tidigt 1800-tal. Förutom åkerns och skogens skötsel möter vi tidstypiska sysslor som brännvinsbränning, hamp- och linodling, skjutsning och vägunderhåll. Biinkomster får Hindrich genom att köra tackjärn åt Sörfors bruk och bräder åt Matfors vattensåg. Han far ofta till Sundsvall för att sälja ved och smör. Under 1819 företar han inte mindre än 37 resor med häst till Sundsvall, varav tre är marknadsresor och tio uppdragsresor för matförsågen. Längre bort än till Vifsta i Timrå reser han inte. Affärsresorna krävde goda kunskaper i räkning, som han lärt sig sannolikt samtidigt som han lärde sig att skriva.

Det är en utpräglat manlig värld som framträder i dagboken. Hustruns och pigornas viktiga sysslor på gården skymtar bara. Hindrich är också mycket förtegen om personliga förhållanden; det ligger i genrens natur. Avståndet till svenska författares självutlämnande dagböcker under sent 1800-tal är enormt. Ibland skriver han dock att han är sjuk. Hustrun Ingrid nämns någon enstaka gång liksom föräldrarna, som på ett då modernt sätt kallas för *mamma* och *pappa*. Det var tilltal som under tidigt 1800-tal spred sig till bönderna från de högre stånden och ersatte *far* och *mor*.

Den "stora världen" utanför Selånger nämns någon enstaka gång. I samband med kung Karl XIII:s död 1818 skriver Hindrich den 29 april: "Klagadagen efter var (vår) kung Carl Trätönde". Det stora värdet i Hindrich Erssons dagbok ligger i att den så detaljrikt skildrar en nu förgången vardag och bondemiljö. Men kanske framför allt för att den dokumenterar en bondes mycket goda skrivförmåga före folkskolans tillkomst.

Djäknar och bondestudenter

Den 3-åriga apologistskolan i Sundsvall, som trivialskolan kallades från 1821, byggdes genom beslut av 1856–1858 års riksdag ut till ett 5-årigt elementarläroverk. Det skulle dock dröja till 1877 innan Sundsvall fick ett gymnasium. Någon förberedelse för studier vid akademien var alltså inte apologistskolan i Sundsvall. Ett inte föraktligt antal bondpojkar från Selånger med goda utförsgåvor har emellertid läst vid Härnösands gymnasium som grundades 1650 och länge innehade en huvudroll i norrländsk bildningshistoria. Särskilt viktigt kom gymnasiet i Härnösand att bli för prästrekryteringen. Nio av tio präster i Västernorrland 1650–1854 hade studerat i Härnösand innan de kom till Uppsala universitet.

Under perioden 1650–1848 gick 474 ynglingar, eller *djäknar* som de kallades, i Härnösands gymnasium. Gymnasiematriklarna är inte uppbyggda så att vi kan få fram uppgifter om Selångersdjäknar i dem. En minimisiffra för dessa är emellertid de som senare kom att immatrikuleras i de norrländska Uppsalanationerna. Enastående i sitt slag var riksdagsman Hindrich Erssons i Rasåsen ambition att låta sina söner få åtnjuta högre undervisning. Äldste sonen Eric övertog hemmanet, men sönerna Nils, Pehr och Sven läste alla vid gymnasiet i Härnösand. Nils, född 1753, studerade i Uppsala 1776.

Bondestudentens ekonomi byggde, förutom på tillfälliga konditioner som informator och lärare, på understöd av föräldrar, släktingar och andra gynnare. Skuldsättning hos hemortens förmögnare bönder var inte ovanlig. Den förste Selångersstudent som vi med säkerhet påträffar i Uppsalas nationsmatriklar är Johannes Jonae Sellin, inskriven i Ångermanländska nationen 1672, senare komminister i Revsund, Jämtland, och död 1734. I samma nation inskrevs 1679 Olaus

Höglin, vilken dock avled redan 1702. Nästa säkert belagda inskrivning är Olof Wallström som kom till Uppsala 1714. Han blir senare kollega vid Frösö skola och dör 1735.

Mellan 1721 och 1850 kan vi sedan notera 23 säkra Selångersstudenter i Uppsala. Två bröder från Granlo, Nicolaus och Johannes Granbaum, födda 1699 resp. 1703, påbörjade 1721 den lärda banan i Uppsala. De var söner till Sigrid Larsdotter i hennes äktenskap med bonden Nils Jonsson från Tösta, Sättna. Sigrid hade tidigare varit gift med länsmannen Nils Michelson (1652–1698), innehavare av den gamla släktgården Granlo nr. 2. Det kan tilläggas att Nicolaus Granbaum slutade som teologie doktor i Härnösand, där han gjorde sig känd som en framstående predikant, medan brodern Johannes blev kyrkoherde i Grundsunda.

Från Högom nära stadsgränsen till Sundsvall härstammade Pehr Högström, eller Petrus Martini Högström, (1714–1784), kanske det största namnet inom äldre samisk forskning. Han var son till handlanden Mårten Erson Högström i Sundsvall och dennes hustru Ingeborg Engman. När Pehr var sex år gammal tvingades familjen fly undan den ryska härjningen av Sundsvall och Selånger den 25 maj 1721. Under perioden 1733–1741 studerade Högström vid Uppsala universitet och tilldelades 1743 i sin frånvaro magistergraden utan föregående disputation. Två år tidigare hade han utnämnts till missionär över Lappmarken och prästvigts. Efter att ha tjänstgjort som kyrkoherde i Gällivare tillträdde Högström 1749 kyrkoherdetjänsten i Skellefteå, en tjänst som han innehade till sin död. På prästbostället planterade han fruktträd av allehanda slag och ivrade för potatis- och grönsaksodling bland allmogen.

Pehr Högström invaldes 1749 i den då tio år gamla Kungl. Vetenskapsakademien. Hans mest kända verk och på vilket hans renommé vilar är *Beskrifning Öfver de til Sveriges Krona lydande Lapmarker* (1747) där han uttryckte en fördomsfri och

tolerant syn på samer. Högström deltog också vid riksdagarna 1755–1756, 1765–1766, 1769–1770 och 1771. Han tillhörde Mösspartiet och var bl.a. motståndare till Bottniska handels-tvånget som begränsade Norrlandsstädernas seglationsrätt. Det kom också att avskaffas 1765. Om Högström som person skriver Leonard Bygdén erkännamt i *Hernösands stifts herdaminne*:

Han var en prydnad för stiftets prästerskap på sin tid och åtnjöt allmän aktning, ej minst genom det författarskap, som han trots sina många församlingsplikter äfven fann tid att utveckla.

Namnkunnig bland Selångers bondestudenter är också Jonas Sellén, son till bonden Johan, född den 12 oktober 1800. Efter att ha genomgått Härnösands gymnasium blev han student i Uppsala 1821, magister 1827, docent i latin 1828, akademiadjunkt 1833 och innehavare av professuren i romersk vältalighet och poesi (latin) 1841. Han var också dekanus för filosofiska fakulteten och inspektor för Norrlands nation som bildats 1838 efter sammanslagning av den ångermanländska, den medelpad-jämtländska och den västerbottniska nationen.

Jonas Sellén var en av sin tids främsta språkvetare och utnämndes till riddare av Nordstjärneorden. I yngre år besökte han Selånger om somrarna och sågs delta i "slåttanna". I hembygden trodde man att han, som flertalet bondestudenter, tänkte bli präst och förvånades därför över den långa studietiden. Sockenborna lär ha sagt: "Tå'n Jonke bli dä visst ingenting, han ligg bare i Uppsala å läs". Vistelser på den världskända kurorten Karlsbad (Karlovy Vary) i Böhmen i nuvarande Tjeckien antyder att Selléns hälsa sviktade i 50-årsåldern.

När han alltför tidigt avled den 12 maj 1851 skrev hans kollega i Uppsala, skalden och professorn i estetik samt litteratur- och konsthistoria Bernhard Elis Malmström bl.a. följande på versmåttet metrum alcaicum under rubriken "Vid underrättelsen om Professor J. Selléns död":

Ur torftig kojas hem
 Jernfast hans vilja bröt sig en segerväg
 Med år af eget lif han köpte
 Vishetens thron, där han ärad sutit.

Folkskolans tillkomst

Ungefär hälften av Sveriges församlingar saknade ambulerande eller fasta skolor vid slutet av Karl XIV Johans regeringstid. Någon skolplikt existerade inte. Man räknar med att endast 15 procent av barn i skolåldern gick i någon form av skola. Efter långvariga utredningar inom bl.a. 1825 års uppfostringskommitté och många riksdagsdebatter utfärdades 1842 års folkskolestadga, en milstolpe i svensk kultur- och utbildningshistoria. Den starka folkökningen och den intensiva samhällsdebatten gjorde reformen oundviklig. I varje församling skulle minst en fast eller ambulerande skola inrättas inom fem år "med vederbörligen godkänd lärare". Obligatoriska ämnen skulle vara läsning, skrivning, räkning i hela tal, biblisk historia, religionshistoria och kyrkosång. Härtill kom slöjd, särskild för pojkar och särskild för flickor. Kyrkans kontroll över undervisningen behölls genom att kyrkoherden blev självskrivnen ordförande i skolstyrelsen. Vi skall följa skolans inrättande och relationen mellan den gamla hemundervisningen och skolundervisningen i Selånger.

I Selångers sockenstämmoprotokoll heter det den 9 juni 1844:

Efter åtskilliga förberedande överläggningar, ehuru icke heller nu kunde specificeras de större eller mindre kontanta bidrag, som enligt Kongl. Maj:ts nådiga stadga av den 18 juni 1842 borde ålöpa varje skattskrivna person som årlig avgift till blivande folkskola, fattades nu det gemensamma beslutet, att en sådan fast skola kommer att inrättas, helst i grannskapet av kyrkan, såsom i avseende på folkmängd och andra omständigheter i det närmaste mitt i socknen belägen, då undervisningen i övrigt kunde ske ambulatoriskt, helst med biträde av klockare, åtminstone till en början och tillsvidare.

Det skulle emellertid dröja ytterligare tre år innan skolplanerna tog konkret form. Vid sockenstämman den 11 april 1847 tog sockenmännen fasta på ett erbjudande från klockaren och organisten Johan Petter Söderberg i Nävsta, som låg ganska nära kyrkan, att inköpa halva dennes hemman jämte åbyggnad. Söderberg förband sig att komplettera mangårdsbyggnaden med en sal i fyrkant lika hög och bred som huvudbyggnaden. Denna Selångers äldsta skolsal användes ännu på 1950-talet som bespisningslokal. En ny och större skola hade 1901 uppförts alldeles i närheten. Köpesumman uppgick till 2 000 riksdaler banco och skulle betalas i tre terminer. Även Selångers torpare och hantverkare, vars barn ju också skulle komma i åtnjutande av den förbättrade folkundervisningen, bidrog med två riksdaler banco var till täckande av kostnaderna för skolbyggnaden.

Skolhuset var annars en tung post för sockenkassan. Sockenstämman beslöt därför att finansieringen av "sockenskollärarbostället" skulle underlättas genom att 30 tunnor spannmål såldes från sockenmagasinet till ett pris av 10 riksdaler 32 skilling banco per tunna.

Bild 1. Selångers och Medelpads äldsta bevarade skolbyggnad i Nävsta från 1848. Foto: Brita Tedebrand.

Den 27 februari 1848 antogs så Söderberg av sockenstämman till Selångers förste skollärare. Först ett drygt år senare (28 juni 1849) reglerades hans lön. Den skulle utgå dels i natura dels kontant. Varje barn hade också att vid inskrivningen erlægga en riksdaler banco såsom inskrivningsavgift. För att bekosta lärarlönen bestämdes att spannmålslönen skulle uttaxeras efter rökar, medan varje mantalsskriven person ålades att erlægga 4 skilling banco till penningdelen. Dessutom uttaxerades $\frac{1}{2}$ famn sommarved per barn och år. År 1853 uttogs ytterligare åtta riksdaler banco årligen på varje mantalsskriven person under en tid av tio år till folkskollärarens pensionskassa.

Efterhand övergick omsorgerna om skolan helt från sockenstämman till skolstyrelse och kyrkoråd. De viktiga finansiella besluten fattades emellertid av socken- och senare av kommunalstämman, på skolstyrelsens förslag. Selångers första skolstyrelsesammanträde ägde rum den 14 september 1848. Man bestämde då att skolgången skulle omfatta tiden 25 september–30 november, och senare bestämdes att skolgången under våren skulle ta sin början 1 mars. Elevernas minimiålder sattes till 8 år och maximiåldern till 15 år. De s.k. läsningstimarna var 9–12 på förmiddagen och 13–15 på eftermiddagen. Skolstyrelsens ledamöter var förutom kyrkoherden och skolläraren Söderberg den betrodde sockennämndsordföranden och häradsdomaren i Oxta E. P. Lindblom, Abraham Sundberg i Hov, Erik Zetterström i Kvarsätt och Isak Åsenius i Söderåsen.

Folkskoleundervisningen tar sakta över

Under 1800-talets senare del byggdes folkskoleväsendet i Sverige kraftigt ut. Mellan 1870 och sekelskiftet 1900 ökade antalet skolor från omkring 8 000 till omkring 16 000. Vid världsutställningen i Wien 1873 väckte en modell över en svensk folkskolebyggnad stor uppmärksamhet. Skolhuset har funnits i tusentals exemplar ute i de svenska bygderna, dock inte i Selånger.

Uppenbarligen har man i Selånger uppfyllt folkskolestadgans minimikrav. Endast fyra gossar har dessutom undervisats i fäderneslandets historia och geografi läsåret 1860–1861. Skolundervisningen har ändå haft ett betydligt mer varierat innehåll än hemundervisningen där läsning länge kom i första hand. Av ett sockenstämmoprotokoll från 1852 framgår nämligen att hemundervisningen för de allra fattigaste endast omfattat läsning. När dottern till båtsman Björks avlidna änka

bortauktionerades till "högstbjudande", dvs. i själva verket till den som gav det lägsta budet, i detta fall hemmansägaren Eric Persson i Kvarsätt, så åtog sig denne att "under en tid av ett år giva henne nödig uppfostran och vård samt erforderliga kläder ävensom skälig undervisning i läsning".

Ännu ett drygt tiotal år efter folkskolans inrättande, skolåret 1860–1861, har skolgången varierat högst avsevärt bland de 66 barn, 44 gossar och 22 flickor, som undervisats i fasta skolan i Nävsta. Skoltidens längd framgår av nedanstående uppställning. Endast en dryg tredjedel av barnen har gått mer än fyra månader i skolan under läsåret:

1–30 dagar	6 barn
1–2 månader	15 barn
2–4 månader	19 barn
Mer än 4 månader	26 barn

Av uppgifter om folkundervisningen i Selånger, som lämnats av kyrkoherde J. Hellman, framgår att 89 barn erhållit hemundervisning skolåret 1860–1861. Även om vi har skäl att räkna med vissa dubbelregistreringar har alltså hemundervisningen varit viktigare än skolundervisningen vid denna tidpunkt. Det förefaller också, att döma av de nyss återgivna uppgifterna, som om föräldrarna funnit det särskilt angeläget att pojkbarna kom i åtnjutande av den lärarledda undervisningen. Det är också troligt att hemundervisningen varvats med skolundervisningen för barn med särskilt kort närvaro i fasta skolan. Den förra undervisningsformen har naturligtvis länge också varit enda alternativet för barn som bodde alltför långt bort från Nävsta och som av olika skäl inte kunde inackorderas i närheten av skolan. Av 1860–1861 års uppgifter framgår t.ex. att nio barn hade en längre skolväg än fem kilometer.

Det förefaller som om bönderna i Selånger, som tydligen på sina håll i övre Norrland, i särskilt stor utsträckning höll fast vid att hemundervisa sina barn åren efter folkskolans tillkomst. De större bönderna hade ju också varit värdar vid husförhören då läskunnigheten kontrollerades. Det finns ingenting som tyder på att hemundervisningen omedelbart efter folkskolans tillkomst innehöll andra moment än läsning och religionskunskap. Egil Johansson nämner ingenstans i sin avhandling om hem- och skolundervisning i Bygdeå fram till 1873 att den förra undervisningsformen skall ha bestått i annat än läsning och religionskunskap. I samband med att skolläraren i Selånger kontrollerade hemundervisningen ute i byarna och drog samman hemundervisade barn till skolan för förhör och även gav hemläxor, kunde hemundervisningens ämnesinnehåll utökas – i synnerhet sedan ambulering smaskolor, flera fasta mindre skolor och fyra småskolelärarinnor vid 1800-talets slut säkrat en god lärarledd undervisning i läsning, skrivning och räkning. Ett växelspel mellan skol- och hemundervisning för eleverna kunde då tillåtas utan att de kvalitativa kraven på den senare undervisningsformen sänktes alltför mycket.

Den bondeelit som satt i skolrådet var också snart mycket angelägen om att skolans resurser skulle utnyttjas. Trots detta behöll den lärarkontrollerade hemundervisningen länge en överraskande stark ställning i Selånger. År 1883 hemundervisades 131 av 310 skolpliktiga barn och ännu 1895, ca 50 år efter folkskolans införande, hemundervisades 102 barn medan 338 bevisade undervisningen i de olika sockenskolorna. Belysande för avvikelserna från folkskolestadgans bestämmelser är att 66 barn i åldern 7–14 år överhuvudtaget ej åtnjöt någon undervisning 1883. Så sent som den 19 oktober 1890 framhöll

Selångers skolråd: "Nödvändigheten att väcka håg och intresse för skolgången genom bättre anordningar". Skolrådet fastslog vidare kritiskt att:

Församlingen har ett dyrbart skolväsen utan att hava något väsentligt gagn derav beroende derpå dels att endast ett fåtal av församlingens skolpliktiga barn besöka skolorna [sic!] dels derpå att barnens skolgång är så ojämn allt vittnande om bristande intresse hos föräldrar och målsmän för sina barns uppfostran och framtida kraf på facklig bildning...

I somliga fall är det alldeles tydligt att ren fattigdom lagt hinder i vägen för barnens närvaro i skolan. År 1891 inkallades sålunda arbetaren J. E. E-son i Kolsta inför skolrådet tillsammans med sina bägge barn, emedan de senare ej bevistat skolorundervisningen. Modern inställde sig och uppgav att barnen "saknade kläder, så att de för den skull icke kunde infinna sig ej heller bevista skolan". Skolrådet lät anteckna att mannen var "supig". Hemmansägaren Gullik Sellén i Äkrom anmälde samma år till skolrådet att smeden Å:s i Huli båda barn var "utan mat utan kläder och att de på grund av detta icke kunde bevista skolan". Vissa skolrådsledamöter fick ibland i uppdrag att besöka försumliga föräldrar och stundom ingick skolrådet till fattigvårdsstyrelsen med begäran om kläder och mat åt skolpliktiga barn.

Den fasta skolan i Nävsta visade sig snart otillräcklig om avsikterna bakom folkskolestadgans bestämmelser skulle kunna förverkligas. Bondemajoriteten ansåg emellertid länge att den fasta skolan var dyrbar nog och ville gå sakta fram. Den 28 februari 1864 avslog sockenmännen på kyrkostämman ett förslag om inrättandet av en småskola inom församlingen,

trots att en sådan var berättigad till statsbidrag. Först 1874 anställdes Hedda Albertina Söderholm som Selångers första småskollärlarinna. I 1880 års stat upptogs sedan ytterligare en småskollärlarinnetjänst följd av en tredje 1887 och en fjärde tio år senare.

De första småskollärlarinnorna undervisade i ambulerande småskolor, vilka genom lokala skolrådsledamöter erhöll lokaler att hyra av bönderna. En mångårig "skolvärd" var hemmansägaren Gullman Åsell i Hällom. Hos A. E. Åsman i Söderåsen hölls skola i den gamla tingssalen ända till dess att den mindre skolan i Rasåsen öppnades 1898. År 1887 hade Selånger tre ambulerande småskolor. Den östra omfattade Granlo rote (Granlo, Grundsund, Nacksta och Högom) och Bergsåkers rote (Bergsåker, Österro, Äkrom, Lillhärmsta och Huli). Den mellersta omfattade Silje rote (Silje, Hällom, Oxta och Kvarsätt) och Nävstasta rote (Nävsta, Kungsnäs, Västerro, Lillro och Huljen). Den västra slutligen, omfattade Valla rote (Valla, Öster- och Västerkolsta, Knävland och Påläng) och Söderåsens rote (Söderåsen, Gisselåsen, Rasåsen och Västeråsen).

Selångers befolkning växte kraftigt under 1800-talets sista decennier och fördubblades nästan mellan 1870 och 1900. Systemet med ambulerande skolor blev därigenom alltmer tungrott. Den 19 oktober 1890 föreslog skolrådet eget hus för den östra småskolan. Som skäl angavs omöjligheten att hyra lokaler som ens rymde hälften av barnen. Högom-Nackstaområdet intill Sundsvall hade fått många nya bostäder i samband med tegelhanteringens utbyggnad och den livliga bygggrushen i Sundsvall efter den förödande stadsbranden i juni 1888. Redan till höstterminen 1892 kunde en mindre folkskola i tegel invigas i Granlo-Högom. Den ligger endast ett stenkast från den stora moderna skola som byggdes i Högom i samband med enhetsskolans införande.

Den samlade skolsituationen i Selånger 1895 framgår av att 119 barn bevistade undervisningen i Nävsta, 81 undervisningen i den nya högomsskolan, medan 63 undervisades i ambulerande folkskolan och 75 i ambulerande småskolan. Hela 102 barn hemundervisades fortfarande. Utbyggnaden av fasta mindre skolor fortsatte. År 1897 anställdes, som framgått, en fjärde småskollärarinna och följande år stod alltså den fasta mindre skolan i Rasåsen klar. År 1916 inköptes ett skolhus i Oxta nära gränsen till Sättna, 1923–1924 fick Kvarsätt egen skola och Sörnacksta fick sin skola vid stadsgränsen 1931. Ungefär samtidigt togs Baptistkapellet i Bergsåker i anspråk för skoländamål. Inför skolstarten höstterminen 1942 kunde så landshövding Arthur Engberg inviga en modern skola i Bergsåker med fyra klassrum, gymnastiksal och bespisningslokaler. Den nämnda förtätningen av fasta skolor i Selånger och inrättandet av ett flertal nya lärartjänster fick till följd att den långvariga växel- och samverkan mellan hem- och skolundervisning som pågått i Selånger i över ett halvt sekel kunde upphöra.

Andra bildningssträvanden

Bildningsintresset bland ungdomen i Selånger kom att främjas även på andra sätt än genom skolor och traditionell undervisning. Den 21/10 1871 antog kommunalstämman stadgar för ett sockenbibliotek och skollärare Söderberg fick i uppdrag att anskaffa ett lämpligt skåp med lås för att i skolbyggnaden i Nävsta härbärgera biblioteket. Något senare valdes Söderberg på fyra år till föreståndare för sockenbiblioteket.

Medvetenheten om betydelsen av kunskaper i bokföring och jordbrukslära ökade bland bondeungdomen när det rationella jordbruket började få insteg i Selånger. Den 24/3 1879

beviljade kommunalstämman ett årligt bidrag på femtio kronor under fem års tid till Västernorrlands läns folkhögskola i Medelpad som börjat sin verksamhet 1873 i en mangårdsbyggnad i Nävsta inte långt från socknens folkskola. Även i fortsättningen anslag stämman medel till folkhögskola och lantmannaskola.

Den högre undervisningen åtnjöts emellertid ännu vid sekelskiftet av ytterst få ungdomar i Selånger, trots att gymnasium funnits i Sundsvall sedan 1877 och att kyrkoherdesonen och sedermera stadsläkaren i Sundsvall Karl Otto Elfström fanns bland de fyra pionjärabituerienterna. År 1900 gick endast tre av 485 barn i åldern 7–14 år i Selånger i läroverket. Elfström hade bara ett par kolleger i bondeleden. Två av sekelskiftets ledande politiker i Selånger, riksdagsman Nils Petter Wallmark i Valla och riksdagsman Isak Olof Westlund i Kvarsätt, hade bägge söner som tog studenten och läste vidare i Uppsala. Erik Petter Wallmark blev redan som tjugooåring fil.kand. i Uppsala 1890, men avled redan följande år i lungsot efter en tids vistelse vid det nybyggda sanatoriet i Mörsil, Jämtland. Alfred Westlund, student ett tjugotal år senare än Wallmark, disputerade 1923 på en avhandling om västra Medelpads dialekter. Någon akademisk karriär gjorde han dock inte utan blev lektor vid läroverket i Hudiksvall.

Det kan i sammanhanget tilläggas att artikelförfattaren var den ende i folkskolärarynnan Hildur Valentins klass fyra i Bergsåkers folkskola läsåret 1949–1950 som vid höstterminsstarten 1950 började i realskolan i Sundsvalls högre allmänna läroverk.

Referenser i urval

- Bruce, Erik & Flodén, Nils August, *Bygd och kyrka. Attmars kyrka 1763–1963*, Sundsvall 1963.
- Bygdén, Leonard, *Hernösands stifts herdaminne. Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. Del I–IV*, Uppsala 1923–1928.
- Bylund, Thord, *Härnösands gymnasium 1650–1848. En studie i regional rekrytering till akademiska studier*, Licentiatavhandling, Historiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala 1971.
- Danell, Eric, "Bondpojken från Selånger-lärd Uppsalaprofessor (Jonas Sellén)", i *Från Ådalar och Fjäll. Härnösands stifts julbok*, 1964, s. 118–124.
- Elgh, Fredrik, Stenberg, Göran & Wennstedt, Ola (utg.), *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 1, 1758–1784*, Umeå 2014.
- Humble, Sixten, *Sundsvalls historia, Del 3, Tiden 1803–1862*, Sundsvall 1921.
- Johannisson, Erik, *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880*, Stockholm 1980.
- Johansson, Egil, "Bokstävernas intåg", i Harry Järv (red.), *Den svenska boken 500 år*, Stockholm 1983, s. 13–19.
- Johansson, Egil, *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845–1873*, Umeå 1972.
- Johansson, Egil, "Kyrka och skola till omkring 1870", i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Sundsvalls Historia, Del 1*, Sundsvall 1996, s. 261–280.
- Johansson, Egil, *Kyrkböckerna berättar*, Stockholm 1983.
- Kristmansson, Per, "En gammal bondedagbok", C-uppsats, Historiska institutionen, Umeå universitet, Umeå 1999.
- Liljewall, Britt, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995.
- Mattsson, Anders & Johansson, Karl-Gustav (red.), *Sundsvalls läroverk/Hedbergska Skolan, Minnesskrift till hundraårsjubileet 25 augusti 1986*, Sundsvall 1986.

- Modin, Erik & Söderberg, Natan (utg.), *Matrikel öfver i Upsala studerande norrlänningar 1595–1889*, Stockholm 1889.
- Nilsson, J. E., *Sundsvalls Historia, Del 5, Tiden 1862–1888*, Sundsvall 1943.
- Nordmark, Dag, "Den litterära ouvertyren. Bokspridning och diktning fram till ca 1860", i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Sundsvalls Historia, Del 1*, Sundsvall 1996, s. 281–295.
- Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen, Band 2*, Umeå 1994, uppslagsord "Pehr Högstöm", s. 182f.
- Tedebrand, Lars-Göran, "En bondedagbok från det tidiga 1800-talets Selånger", i *Hembygden* nr. 2 2010, s. 17–20.
- Tedebrand, Lars-Göran, *Selånger. En sockens historia*, Sundsvall 1983, 2:a uppl., Umeå 1992.
- Westberg, Johannes, *Att bygga ett skolväsende. Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*, Lund 2014.

HANS K:SON BLOMQUIST

Matilda Forsberg, barnmorska 1916–1946

Föreliggande artikel handlar om barnmorskan Matilda Forsbergs yrkesverksamma liv i Burträsk under tre decennier. Hon föddes år 1891 i Ersmark i Umeå landsförsamling och var dotter till bonden Jakob Forsberg (f. 1857) och Emma Albertina Jonsdotter (f. 1858). Matilda var deras nionde barn av totalt sjutton, varav fem dog i späda ålder. Efter sedvanlig sexårig folkskola arbetade Matilda som piga i bl.a. Östersund, Norrköping och Umeå. Hon gifte sig aldrig. Vad som påverkade hennes yrkesval vet vi inte, men hon uppfyllde ansökningskraven för en barnmorska, och under åren 1914–1915 utbildade hon sig vid Barnmorskeläroanstalten i Stockholm.

För att bli antagen till barnmorskeutbildning krävdes från år 1907 en ålder mellan 21 och 30 år, ett gott rykte, dokumenterad förmåga att kunna läsa, skriva och räkna, god handstil, anatomisk kännedom samt medel för att kunna finansiera sitt uppehälle och för inköp av nödvändig utrustning. Grundutbildningen omfattade dels en nio månaders kurs som förutom handläggning av förlossningar inkluderade omvårdnad av det nyfödda barnet och immuniseringar, dels en tre månaders kurs i användandet av instrument vid förlossningar. Utbildningen, som från början endast gavs i Stockholm, avslutades med en examen vilken gav tillstånd att arbeta som barnmorska.

Bild 1. Matilda Forsberg med barnmorskebrosch. Fotoägare: Kerstin Lindgren.

Ganska snart efter sin examen anställdes Matilda år 1916 som barnmorska i Gammelbyn, Burträsk, och där kom hon att tjänstgöra under de trettio år hon var verksam som barnmorska fram till pensioneringen år 1946. I några av byarna i Burträsk socken fanns även andra barnmorskor. Lönen, som betalades av kommunen, var låg. De första åren utgick vid förlossningar också en liten ersättning från föräldrarna, men Matilda tvingades i likhet med andra barnmorskor vid den här tiden att leva sparsamt. Svenska barnmorskeförbundet, med syfte att öka det professionella kunnandet och förbättra barnmorskornas villkor, bildades redan år 1886 och Matilda var medlem av lokalföreningen Norra Västerbottens barnmorskeförening.

Något om Burträsk i början av 1900-talet

Liksom i övriga Sverige bodde människor i Burträsk i början av 1900-talet framför allt på landsbygden och många var relativt fattiga. Avstånden var ofta långa både till affär och skola, och de mindre vägarna var inte alltid farbara. Standarden på bostäderna kunde variera avsevärt vad gäller uppvärmning, tillgång till elektricitet, vatten, avlopp etc.

Fram till 1900-talets början assisterade framför allt teoretiskt utbildade s.k. jordemödrar vid förlossningarna, men även tidigare fanns tidvis en assisterande sockenbarnmorska utbildad på kommunens bekostnad. *Jordemoder* var tidigare i Sverige en av benämningarna på den kvinna som assisterade andra kvinnor vid förlossning. Jordemödrarna var oftast kvinnor som hade fött egna barn. De saknade formell utbildning men ansågs vara visa och var ibland kunniga i vad vi i dag skulle kalla *naturmedicin*. Många, men långt ifrån alla jordemödrar, hade gott rykte.

Barnmorskan hade även som uppgift att svara för vaccineringen mot smittkoppor inom socknen. Vad läkarbesök beträffar hade man i Burträsk tidigare bara haft enstaka sådana årligen. År 1888 beslutade kommunstämman dock, efter bifall från Kungl. Maj:t., att anställa dr Erik Häggström som fast läkare. Som komplettering till den sjukvård som bedrevs i hemmen hyrde kommunen år 1890 två rum för läkarmottagning och vård. År 1901 uppfördes en sjukstuga. Ansvar för den samma övertogs år 1924 av landstinget som år 1931 byggde ut den. Ett ökande antal förlossningar ägde rum på sjukstugan från och med 1921. Trots ökade behov var det först efter att Matilda gått i pension som det år 1948 uppfördes en ny sjukstuga med särskilda rum för förlossning och BB-vård. (År 1963 centraliserades förlossningsverksamhet och BB-vård slutligen till länets sjukhus.)

Kallelse och transport av barnmorskan

När Matilda kom till Gammelbyn 1916 hyrde hon en bostad bestående av ett rum och kök. Barnmorskan skulle vara anträffbar dygnet runt för de gravida kvinnor som kallade på henne. Det skedde som regel genom bud. Provinsiälläkaren och sjukstugan i Burträsk fick visserligen telefon år 1928, men barnmorskan fick vänta till år 1937. Till telefonisten – växeln var manuell före nummerskivans och knapptelefonens tid – uppgavs barnmorskans namn eller nummer "Burträsk 102". Det var emellertid få privatpersoner som hade telefonabonnemang vid den aktuella tiden. Den största delen av befolkningen bodde inom en mils avstånd, men några av de kvinnor Matilda förlöste bodde mer än 35 km från hennes bostad. För besök i "närområdet" gick, cyklade, skidade eller sparkade hon, och i vissa fall färdades hon med båt.

Till dem som bodde längre bort blev barnmorskan oftast hämtad med häst och vagn eller släde beroende på väglag och årstid.

Bild. 2. Hästtransport i Burträsk ca 1920–1930. Namn på damerna, hästen, hunden och fotografen okända. Fotoägare: Gunda Lundström.

Vägarnas kondition var inte alltid den bästa, men folk var enligt Matildas årsrapporter vänliga och hjälpsamma med transporterna. Det fanns taxi i Burträsk i form av Karl Anderssons mångåriga taxiverksamhet från och med 1924, men om han skjutsade barnmorskan är inte känt.

I de allra flesta fall hann Matilda komma i tid till förlossningen men det hände att barnet var framfött då hon anlände (jfr tabell 1). Förmodligen assisterade i sådana fall jordemödrar eller andra formellt utbildade kvinnor, eller undantagsvis barnafadern, vid förlossningen, men anteckningarna rörande detta är knapphändiga.

Vid besöken medförde barnmorskan alltid sin väska med desinfektionsmedel, stetoskop, förlossningstång och annan utrustning som kunde behövas.

Bild 3. Barnmorskans stetoskop. Trätrottar används fortfarande. Västerbottens medicinhistoriska museum. Foto: Hans K:son Blomquist.

Redan år 1829 fick examinerade barnmorskor i Sverige rätt att använda tång och andra obstetriska instrument om inte läkare fanns tillgänglig. Från 1919 omfattades dock inte de vassa instrumenten.

Bild 4. Förlossningstång. Västerbottens medicinhistoriska museum. Foto: Hans K:son Blomquist.

Föra journal

Från år 1881 var det obligatoriskt för barnmorskor att föra journal. I den förtryckta journalen skulle bl.a. annat kvinnans namn anges, liksom hennes ålder (men inte födelsedata), civilstatus (de allra flesta var gifta), bostad, avstånd till barnmorskan och sammanlagt antal levande och dödfödda barn. Även missfall, tidpunkt för senaste menstruation, temperatur, puls, förekomst av äggvita i urinen (men inte blodtryck), hörbara hjärtljud från fostret (men inte hjärtfrekvens), huvud-, sätes- eller annan bjudning, eventuell blödning och/eller operation samt kvinnans status tre veckor (senare tio dagar) efter förlossningen skulle noteras. Exempel på det sistnämnda är "levande", "sängliggande sjuk" och "död".

Matildas uppgifter om de nyfödda barnen var förvånansvärt sparsamma. Hon nöjde sig ibland med att notera huruvida barnet var levande eller dött, moget eller omoget, dess kön och vikt, och från 1918 noterades också längden samt från 1925 även huvudomfång. Det fanns från början inget särskilt utrymme för notering om barnets tillstånd eller förekomst av andningsproblem etc. I vissa fall skulle dock tecken på "omogenhet" (prematuritet) anges. Fadern nämndes de första åren inte alls, oberoende av om mamman var gift eller ogift. Senare noterades faderns sysselsättning, men inget namn.

Som ett exempel kan anteckningar som Matilda gjorde i samband med en födsel år 1929 citeras (kvinnan och barnet har anonymiserats):

År 1929. Kvinnans namn: x, Kvinnans bostad: y. Jag kallades den 4.10 kl. 8.30 fm. och anlände till kvinnans bostad, som låg på ett avstånd från min bostad av 17 km. den 4.10 kl. 9 fm. Kvinnan ålder 26 år. Gift. Förut förlöst från I levande foster. Sista normala regleringens första dag i slutet

av 1928. Värkar började den 4.10 kl 5 fm. Fosterläge: väns-
tervänd huvudbjudning. Fosterljud hördes. Föreliggande
fosterdel: fast. Urinen: ej äggvita. Temp. 37 grader, Puls 46.
Hinnorna brusto den 4.10 kl. 10.50. En levande gosse föddes
4.10 kl.11.55 fm. Vikt 3.000 kg, längd 50 cm. Huvudomfång
33,5 cm. Efterbörden utpressades ur slidan 4.10 kl. 1.15 em.
Moderkakan fullständig. Hinnorna fullständiga. Blödning
mer än vanligt före och efter efterbördens avgång. Antiseptiskt
medel: auroform. Barnets ögon desinfekterades med
1% lapolisning. Jag lämnade kvinnan efter 9 timmar. Kvin-
nan var efter 3 veckor frisk.

Mödrarna

Från år 1938 utgick statsbidrag till förebyggande mödravård
(och barnhälsovård), och Matilda besökte fortsättningsvis
många – men inte alla – gravida kvinnor i sitt område även före
förlossningen. Som regel fick de blivande mödrarna besök en
gång men ibland blev det flera visiter, dock utan att anteckning
om besöket senare gjordes i förlossningsjournalen. Mödrarnas
ålder vid förlossningen varierade mellan 18 och 45 år. Några
var naturligtvis förstföderskor, men inte så få hade varit gra-
vida vid många tillfällen, upp emot hela fjorton gånger. En del
av dem kan ha önskat information om preventivmedel, men
det bör påpekas att svensk lag förbjöd allmän information om
preventivmedel under perioden 1911–1938. Abort blev lagligt
i Sverige år 1938 men då endast i mycket särskilda fall. Matilda
blev kallad till ett antal kvinnor i samband med missfall, men
inga anteckningar tyder på att missfallen provocerats fram ge-
nom en illegal abort. Totalt journalförde Matilda 2 106 förloss-
ningar. Som framgår av tabell 1 minskade andelen hemför-

lossningar successivt, medan andelen förlossningar på sjukstugan ökade. Under perioden 1941–1946 förlöstes dock fortfarande 129 barn i hemmen i Matildas upptagningsområde. I dag (2018) föds årligen färre än 100 barn genom hemförlossning i hela landet.

Inte bara "normalförlossningar"

Förutom "normala" förlossningar måste barnmorskan ibland ta hand om flerbörd, alltså tvilling- och trillingförlossningar, samt s.k. avvikande presentation, dvs. sätesbjudning, liksom fot-sätesbjudning och tvärläge, samt föreliggande, avlossad eller kvarhållen moderkaka, framfall av navelsträngen, trånga bäckenförhållanden och vaginala bristningar. Det hände också att Matilda tvingades handlägga krampstillstånd, blodproppar, feber och blödningar m.m., och hon förväntades även, som framgår ovan, handlägga missfall.

Matilda förlöste 24 tvillingpar och hanterade en trillingfödelse. Ett ofullgånget tvillingbarn överlevde inte, övriga tvilling- och trillingbarn klarade sig enligt anteckningarna primärt bra. Matilda handlade även de andra nyss nämnda tillstånden, men anteckningarna är alltför knapphändiga för exakta diagnoser, vilket gör det svårt att bedöma både antal och insats. Matilda arbetade ensam och hade som den enda utbildade barnmorskan i sitt område ett stort ansvar. Vid behov kunde hon eventuellt, om tiden och omständigheterna tillät, kalla på provinsialläkaren, men det var långtifrån alltid han kunde nå och hade möjlighet att snabbt komma och bistå. Sammanlagt avslutades 52 förlossningar med hjälp av tång. I flertalet fall lades tången av tillkallad läkare men vid minst 9 tillfällen ansvarade Matilda själv för ingreppet. Den av svensken Tage Malmström konstruerade sugklockan fick spridning i landet

först under andra hälften av 1950-talet. Sjukhuset i Skellefteå låg 4 mil bort och inga mödrar remitterades oförlösta dit, men några för behandling och vård efter förlossningen. De nyblivna mödrarnas hälsostatus de första veckorna efter nedkomsten framgår inte av förlossningsjournalerna. Där finns inte heller några anteckningar om de nyfödda barnens amning eller annan uppfödning och inte heller om deras fortsatta hälsa och vidare öden.

Läkemedel

Grot, Lindblom & Alin redovisar i *Lärobok för barnmorskor* (1911) bl.a. att *mjölöka* eller *mjöldryga*, krokiga, svarta, svampartade utväxter som kan bildas på rågax, har en sammandragande effekt på livmodern efter förlossningen. I denna bok, som Matilda använde, klargörs även att *opiumdroppar* har en smärtstillande och lugnande effekt och att de också kan användas vid mycket smärtsamma eftervärkar, samt att *Hoffmans droppar*, en blandning av eter och sprit, och *Bangs nerodroppar*, en blandning av eter, sprit och kamfer, kan användas vid upplivning, svåra blödningar och stor kraftlöshet. Läkemedlen fick dock endast ges av barnmorskan efter ordination av läkaren och det finns få anteckningar om användning av denna typ av läkemedel i Matildas journaler. Farmakologisk smärtlindring gavs av allt att döma sällan.

Desinfektion

Barnsängsfeber var förr ett vanligt mycket smittsamt, inte sällan dödligt tillstånd, som i anslutning till förlossningen framför allt drabbade mödrar som födde på institutioner, dvs. sjukhus och sjukstugor. År 1847 klargjorde ungraren Ignaz Semmelweiss att aseptiska tekniker kan förhindra infektionssjukdomar som barnsängsfeber och 1878 blev det obligatoriskt också i Sverige för barnmorskor och läkare att tvätta händerna med karbolsyra före sjukhusförlossningar. Liknande regler rekommenderades också vid hemförlossningar. Matilda använde vid desinfektion *kreolsåpa* (lysol från stenkolsjära), men också *sublimat* dvs. en klor- och kvicksilverlösning, formalin, sprit och såplösning.

Sambandet mellan bakterier och sjukdomsförekomst beskrevs av tysken Robert Koch år 1882, men inte förrän 1928 upptäckte Alexander Fleming penicillinet och i Sverige blev antibiotika tillgängligt först under 1940-talets andra hälft, vilket således var ungefär samtidigt med när Matilda gick i pension. Gonorré var tidigare en mycket vanlig sjukdom, och vid förlossning fanns det risk att de nyföddas ögon skulle drabbas med nedsatt syn och kanske blindhet som följd om modern bar på sjukdomen. År 1881 visade tysken Karl Credé att droppar av silverniträt, *lapis*, i de nyföddas ögon minskade risken för komplikationer. Rutinen infördes också i Sverige och Matilda droppade från år 1925 enligt journalanteckningarna de flesta, men inte alla, nyfödda med lapiddroppar. Gonorré har efterhand minskat och behandlingsmetoderna mot sjukdomen har förbättrats. I Sverige togs därför rutinen med lapiddroppar bort år 1986.

Perinatal dödlighet

Under sina yrkesverksamma år i Burträsk förlöste Matilda som nämnts sammanlagt 2 106 levande barn, medan totalt 54 barn dog perinatalt, dvs. före, i direkt anslutning till, eller inom de första timmarna efter förlossningen. Omräknat uppgick den perinatale dödligheten till 25,6 per 1 000 levande födda. Av de döda barnen var 33 pojkar och 21 flickor. Hälften av de döda barnen bedömdes som "ofullgånget livliga", dvs. enligt den då aktuella definitionen födda mellan vecka 28 och 39, med en längd på 40–48 centimeter, rynkig hud, korta och dåligt utvecklade naglar mm. Exakta orsaken eller orsakerna till dödsfallen kan utifrån tillgängliga anteckningar ej säkert avgöras. I vissa fall var det troligen infektioner eller andra sjukdomar, i andra havandeskapsförgiftning, bäckenträngsel eller värk-rubbningar hos modern. I åter andra handlade det om problem med moderkakan eller navelsträngen, eller om asfyxi, dvs. andnöd som inte kunde hävas, alternativt andra sjukdomar hos barnet.

Under andra världskriget kom ett antal flyktingar från Finland till Burträsk. Tjugosex av dessa var gravida och förlöstes under tiden september 1944 – maj 1945 av Matilda och är inkluderade i tabell 1. Ett av barnen var "omoget" och dött vid födelsen. Se övriga barnen adapterade sig såvitt känt väl.

Skendöd

Om fostret genast efter födelsen ej skrek eller rörde sig var det enligt Groth, Lindblom och Alins ovan refererade lärobok för barnmorskor antingen dött eller skendött. "Vid skendöd måste man dels raskt bortskaffa slem och annat, som hindrar luften

att komma in i lungblåsorna, dels genom yttre stimulering söka få barnets naturliga andning att komma igång”. Om inte detta hjälpte föreslås i läroboken bad i omväxlande varmt och kallt vatten, alternativt konstgjord andning genom ”upp- och nedsvängning”.

Tabell 1. Årtal, antal, plats och utfall av förlossningar journalförda av barmorskan Matilda Forsberg.

År	Levande födda	Födda hemma	Födda på sjukstuga	Andel födda på sjukstuga %	Perinatal dödlighet*
1916–1920	263	263	0	0	6
1921–1925	254	189	65	26,4	5
1926–1930	268	204	64	23,9	7
1931–1935	343	212	131	38,2	15
1936–1940	438	182	256	58,4	5
1941–1946	540	129	411	76,1	16
1916–1946	2106	1179	927	44,0	54

Källor: Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Burträsk sjukstugestyrelse, Barnmorskedagböcker D9a vol. 1–3 (1916–1946).

*Antal dödfödda, döda vid förlossningen eller inom några timmar. Av totalantalet födda (2106) var 33 barn (1,57 %) framfödda innan barmorskan anlant. Av de 33 överlevde alla utom ett tvillingbarn.

I samtliga fall av misstänkt skendöd kan vi utgå ifrån att Matilda sög barnet i näsa och svalg med en kateter och ofta gav hon också yttre stimulering samt vid enstaka tillfällen växelbad.. Däremot saknas anteckning om konstgjord andning genom "upp- och nedsvängning", som var en avancerad upplivningsmetod vid vilken man stående höll det nyfödda barnet i famnen och omväxlande vände det uppåt och nedåt. Metoderna för upplivning har naturligtvis utvecklats sedan hennes tid. Journalerna ger ingen information om eventuella nöddop, inte heller om begravningar.

Mödradödlighet

Två mödrar avled. Båda hade "influensa" vid förlossningen och dog inom en vecka. Den ena modern dog i "lunginflammation", vilket kan ha varit tuberkulos även om det inte anges i klartext. Dödsorsaken för den andra modern är ej angiven, men det antecknades att desinfektion inte hanns med före förlossningen. Det kan ha rört sig om barnsängsfeber. Mödradödligheten brukar anges per 100 000 levande födda barn. Räknat på Matildas levande födda barn under perioden 1916–1946 blir antalet 95.

Personen Matilda

Matilda var enligt uppgift en flitig kyrkobesökare. Hon var mycket omsorgsfull i hem och arbete, var ganska sträng, ingav respekt och uppfattades som kokett i och med att hon noga vårdade sin frisyr, hattar och kläder etc. Matilda var beläst, hon ägde och lånade många böcker. Hon hade en stark känsla för familjen och skickade ofta kort och presenter till släktingar.

Efter pensioneringen besökte hon per buss omväxlande några av sina syskon och stannade länge på varje ställe. Bakom de kortfattade journalanteckningarna kan man ana barnmorskan Matildas stora empati även om hon inte i klartext redovisade några egna känslor skriftligen. I sin årsrapport 1946 skriver distriktsläkaren i Burträsk:

Matilda Forsberg slutar sin tjänst efter 30 år. Hon utförde ett energiskt och självuppofterande arbete. Hennes nit för barn och mor var unik och samhällets tack är stort.

För sina insatser fick Matilda medalj både av svenska kungen och republiken Finland.

Sammanfattning

Barnmorskan Matilda arbetade oftast helt ensam i ett geografiskt stort område och jour 24 timmar om dygnet. Dödföddhet och dödligheten under första levnadsdygnet var som framgår ovan 25,6 per 1 000 levande födda och mödradödligheten var 95 per 100 000 levande födda barn. Detta är mycket höga siffror jämfört med Sverige i dag. Numera har vi utbyggd mödrhälsovård, lagarbete och strikta arbetstidsregler. Kunskaperna om förlossningsförlopp och beredskapen att vid behov använda även farmakologiska medel och operativa metoder har naturligtvis ökat och förlossningsverksamheten har centraliserats. Den perinatale dödligheten år 2015 var 0,24 per 1 000 levande födda barn och mödradödligheten år 2015 var 4 per 100 000 levande födda barn. Emellertid, utifrån kunskapsläget och resurstillgången för ungefär 100 år sedan, måste konstateras att barnmorskan Matilda och hennes kollegor utförde ett

fantastiskt arbete både kvantitativt och kvalitativt. Utvecklingen inom den förebyggande vården och omhändertagandet vid förlossningar av både mödrarna och de nyfödda barnen har varit enorm, men betydelsen av barnmorskans kunskaper, handlag och kontakt med modern kvarstår.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet

Burträsk sjukstugestyrelse

Barnmorskedagböcker D9a vol. 1-3 (1916–1946).

Årsberättelser distriktsbarnmorskor. Serie B3c:1
(1911–1947)

Muntliga källor

Kerstin Lindgren, Umeå.

Ing Marie Liljeblad, Umeå.

Eva-Christina Sandström, Umeå.

Litteratur

Alin, Edvard, *Lärobok för barnmorskor i instrumental förlossningskonst*, Stockholm 1913.

Berggren, Carina, Persson, Gun, "De utbildade barnmorskorna", i *Västerbotten. Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok 1985 (3/4)*, s. 2014–211.

Blomquist, Hans K: son, "Samhällets syn på dödfödda barn förr och nu", i *Läkartidningen* 2016 36–37, s. 1498–1499.

Gipen, Jonas, *Burträsk. En sockenkrönika fram till omkring 1870*, Uppsala 1955, s. 460–462.

Groth, Carl-Magnus, Lindblom, Frans & Alin, Edvard, *Lärobok för barnmorskor*, Stockholm 1911.

Högberg, Ulf, *Material mortalitet in Sweden*, Umeå 1985.

Höjeberg, Pia, *Jordytor, barnmorskor och barnaföderskor i Sverige. Ett stycke gömd kvinnohistoria*. Stockholm 1981.

Landstingsarkivets referensbibliotek, Årsberättelser från Förste provinsialläkaren i Västerbottens län, tryckta häften årsvis 1916–1946.

Liljequist, Marianne, "Hjälpgummor och barnmorskor", i *Västerbotten. Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok* 1985 (3/4), s. 198–204.

Lundqvist, Birger, *Svenska barnmorskor*, Stockholm 1940.

Internet

<https://www.socialstyrelsen.se/statistik/statistikdatabas>

OLIVIA EKMAN

Hantering av havandeskapsförgiftning vid Skellefteå lasarett i början av 1900-talet

Graviditet och förlossning har alltid utsatt kvinnor för stora risker. I dag har dessa risker reducerats tack vare medicinska framsteg rörande behandlingar samt framväxten av en allmänsjukvård. Det finns dock fortfarande sjukdomar som gäckar den medicinska vetenskapen. I den här artikeln undersöker jag hur eklampsi (havandeskapsförgiftning)¹ behandlades vid Skellefteå lasarett under perioden 1914–1930. Artikeln inleds med en redogörelse för vad eklampsi är och hur den under den aktuella tidsperioden behandlades för att sedan kontrastera detta mot hur sjukdomen hanterades vid Skellefteå lasarett. Slutligen beskriver jag fyra fall för att ge exempel på olika behandlingar men även för att ge en bild av vilka patienterna var.

Inom feministisk forskning har den egna berättelsen en särskild plats där vittnesmål används för att ge marginaliserade grupper plats och gehör.² Medicinhistorien är mansdominerad

¹ *Eklampsi* är i dag mer korrekt benämnd som *havandeskapsförgiftning*. Med hänsyn till den historiska kontexten kommer jag dock fortsätta att kalla sjukdomen för *eklampsi* även om det ur ett samtida perspektiv är problematiskt. I dag ses sjukdomen som ett spektrum där *eklampsi* beskriver den allvarligaste formen som ofta är dödlig.

² Diana Mulnari & Kerstin Sandel, "Exploring the notion of experience in Feminist Thought", i *Acta Sociologica* 42 nr 4 (1999), s. 87–297.

och det är en utmaning att lyfta fram kvinnor.³ Genom sjukjournaler har jag fått ta del av historier som dels är vittnesmål av enskilda kvinnor, dels uppgifter om hur läkare vid Skellefteå lasarett behandlade eklampsifall i början av 1900-talet.

Eklampsi: symtom och behandling

Eklampsi är efter barnsängsfeber den komplikation som har skördat flest offer bland gravida och som fortfarande inte går att bota. Sjukdomen kan beskrivas som lömsk; den smyger sig på kvinnan för att sedan slå till när hon minst anar det. Detta då de symptom som kopplas till eklampsi är väldigt vaga och svåra att för gemene kvinna själv upptäcka. Symtomen består bl.a. av högt blodtryck, äggviteutsöndring i urin samt vattenansamling, s.k. ödem, vilket kan orsaka onormal viktökning. Högt blodtryck är inget man känner, utan det krävs blodtrycksmanschett för upptäckt. Samma sak gäller äggviteutsöndring i urin, vilket är ett tecken på att kroppen inte lyckas rena sig från restprodukter skapade av systemet.⁴

Förutom att det inte finns något botemedel mot sjukdomen, är det de smygande symtom som gjort den ökad. Sedan 1700-talet har det varit känt att det enda sättet att bryta sjukdomens grepp är genom att avbryta graviditeten, antingen genom förlossning eller abort.⁵

³ Roland Labonté, "Reflections on stories and a story/dialogue method in health research", i *International Journal of Social Research Methodology* 14 nr 2, s. 156.

⁴ Olivia Ekman, *Att släcka ljungeldar. Medikaliseringen av eklampsi i Sverige 1840–1930*, Umeå 2016, s. 5f.

⁵ Purkerson, Mabel L. & Vekerdy, Lilla, "A History of Eclampsia, Toxemia and the Kidney in Pregnancy", i *American Journal of Nephrology* 19 nr 2 (1999), s. 316.

Förlossningar har främst hanterats av barnmorskor, sedan 1600-talet en medicinsk profession där utbildningen varit organiserad av universitet.⁶ Den medicinska utbildningen har i Sverige varit kopplad till den södra landsändan och universitetet i Uppsala, Stockholm och Lund vilket gör att det fanns en gemensam kunskapsbas i diagnostisering och behandling bland både läkare och barnmorskor oavsett var i landet de sedan kommit att vara verksamma. Därför blir det intressant att undersöka hur behandlingen såg ut och om den eventuellt skilde sig åt mellan stad och land då patientunderlag och möjlighet att behandla kan ha skilt sig åt.

Jag har undersökt teorier om och behandling av eklampsi i Sverige från slutet av 1800-talet till 1930-talet. Sjukdomen eklampsi är kopplad till en stor mängd teorier, och vi har nog ännu inte sett slutet på teoribildningarna då sjukdomen ännu inte går att bota. Under den period som jag undersökt finns det två framträdande läkare som företrädde vad de såg som två diametralt olika behandlingsformer. De två läkarna var Hjalmar Forssner, verksam i Stockholm, och Elis Essen-Möller, verksam i Lund. Forssner kom att företräda den s.k. Stroganoffsmetoden medan Essen-Möller förespråkade den s.k. Aktiva metoden.⁷ Metoderna diskuterades sedan i två av de största medicinska tidskrifterna från sekelskiftet 1900, *Hygiea* och *Allmän svensk läkartidning*.

Forssner och Essen-Möller utgick i sina inlägg från den egna verksamheten som var koncentrerad till södra Sverige, vilket har lämnat en stor lucka i historien rörande hur eklampsi behandlades och hanterades i resten av Sverige, och då speciellt i norr.

⁶ Kirsi Vainionen-Kohonen, *De frimodiga. Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*, Helsingfors 2016.

⁷ Se vidare Ekman, s. 43ff., 77ff.

Via dessa tidskrifter höll sig läkare à jour med aktuell forskning. Forssner och Essen-Möller utgick helt naturligt från sina kliniska erfarenheter rörande möjligheter för behandling av eklampsi. Men hur såg det ut utanför Stockholm och Lund? Via Demografiska databasen vid Umeå universitet fick jag veta att ett femtiotal kvinnor vid början av 1900-talet hade avlidit i sviterna av eklampsi i Skellefteåtrakten. I och med att inte alla som insjuknar i eklampsi avlider såg jag nu potentiellt fler fall av eklampsi att undersöka och som dessutom kunde kopplas till ett konkret sjukhus, nämligen Skellefteå lasarett.

Stroganoffs metod presenterades år 1900 vid den nionde obstetrikerkonferensen i Paris av upphovsmannen Vasilij Stroganoff.⁸ Metoden byggde på tanken att eklampsi var orsakad av en överbelastning av kroppen, bevisad av äggvitan i urinen, som härstammade från fostret och som bäst hanterades genom att reducera stress. Stora mängder narkotika ordinerades tillsammans med sängläge för vila och därmed ge kvinnan en chans att klara sig genom en förlossning. En viktig fördel med den här metoden var att inga krav ställdes på att patienten behövde ha tillgång till sjukhus, utan behandling kunde, i teorin, ske var som helst. I vissa fall hävdades dock inte sjukdomen i och med förlossning, utan vidare behandling krävdes.⁹

Den Aktiva metoden tog starkt avstånd till användning av narkotika, av två anledningar: dels för att det fanns en överhängande risk för överdosering, dels för att anhängarna av denna metod ansåg att eklampsi orsakades av en förgiftning och att då använda narkotika för behandling sågs som att lägga

⁸ B. B. Stroganoff, "The treatment of eclampsia: An improved conservation method", i *Journal of the Royal Society of Medicine* 17 (1924), s. 164.

⁹ Ekman, s. 78.

en förgiftning till en redan existerande förgiftning. I stället för språkades operation.¹⁰ Kejsarsnitt, dvs. snitt i buken, var förknippade med stor risk för kvinnan och användes sparsamt. Ett alternativ till denna stora operation var det vaginala kejsarsnittet som lanserades vid sekelskiftet 1900. Detta var en enklare operation där livmoderhalsen öppnades så att barnet kunde plockas ut. För den behandlande läkaren fanns det en psykologisk fördel med den Aktiva metoden; i stället för att vänta och se så kunde man aktivt göra något åt patientens situation. Dessutom ansågs det här vara ett effektivt sätt att behandla akutfall av eklampsi, dvs. då sjukdomen utvecklats till krampanfall som snart skulle komma att följas av koma och död.¹¹

Eklampsi vid Skellefteå lasarett

Mellan åren 1914–1930 behandlades 51 fall av eklampsi vid Skellefteå lasarett: 44 av dessa patienter skrevs in under perioden 1920–1930. Av dessa avled nio patienter under den aktuella perioden. Dessa fall ger ingen fullständig bild av hur många som drabbades av eklampsi. Det är svårt att ge exakta tal för hur många som insjuknade då de flesta förlossningar skedde i hemmet. Här finns det alltså ett potentiellt stort mörkertal som gör det omöjligt att ge en uppskattning om huruvida fler drabbades av eklampsi under den relevanta tidsperioden. Själva diagnoskategorin *eklampsi* är i dag del av ett spektrum där *pre-eklampsi* beskriver en mildare form, medan *eklampsi* beskriver den allvarligaste formen av sjukdomen. Den

¹⁰ Walter, "Göteborgs läkaresällskaps förhandlingar 1900. Statistiska uppgifter om eklampsi", i *Hygiea* 1901 (bilaga), s. 69.

¹¹ Ekman, s. 46–52.

här uppdelningen är modern. I sjukjournalerna från Skellefteå lasarett varierade diagnoserna mellan *eclampsi*, *eclampsism* och *eclampsism gravidarum*. Baserat på vad vi i dag känner till om sjukdomen skulle en vidare definition kunnat inkludera diagnosen *albuminuria in gravid*. Jag har dock valt att exkludera dessa fall då albuminuria även kunde användas som diagnos för andra sjukdomar. I det här fallet är jag mer intresserad av de fall som läkarna själva gett diagnosen *eclampsi*.

Sjukjournalerna från Skellefteå lasarett innehåller en ytterst kortfattad redogörelse för hälsotillståndet, den nuvarande graviditeten, tidigare graviditeter, förlossning och eventuell behandling. Ytterst sällan angavs behandlingsmetoder, så som Stroganoffs metod. Jag har endast hittat en sjukjournal där det anges att patienten genast efter inkomst behandlades enligt Stroganoffs metod.¹² I stället redogör läkarna för vilka ingrepp och mediciner som sattes in. I de flesta fallen valde läkarna att påskynda förlossningsprocessen genom hinnsprängning, då fostervattenhinnan spräcktes, tillsammans med tång.

Före år 1932 fanns ingen speciell förlossningsavdelning vid Skellefteå lasarett, utan patienten förlöstes i ett förlossningsrum för att sedan läggas på den ordinarie avdelningen.¹³ Exakt information om vem som behandlade patienterna går inte att säkert säga, då detta inte noterades i sjukjournalerna. Under perioden 1906–1924 verkade Knut Dillberg, beskriven som en skicklig kirurg, som lasarettsläkare, vilket innebar att han till en början var ensam läkare vid lasarettet.¹⁴ Förutom Dillberg arbetade år 1915 en operationssköterska, två avdelningsskö-

¹² Skellefteå lasarettssarkiv, kirurgkliniken år 1924: nr 637.

¹³ Pia Sagesen (red.), *Skellefteå lasarett 1869–1990*, Skellefteå 1990, s.167.

¹⁴ Ekman, s. 47.

terskor, en nattsköterska och tre sköterskebiträden på lasarettet.¹⁵ Under 1920-talet anställdes två underläkare, tillhörande kirurgi- respektive medicinska avdelningen, samt assistentläkare.¹⁶

Patienterna Tina, Hildur, Veronica och Gertrud¹⁷

Ett av de tidigaste fallen jag valt ut rör patienten Tina, 21 år, en tjänsteflicka från Bergsbyn som den 19 augusti år 1914 inkom till Skellefteå lasarett höggravid i nionde månaden. En betydlig mängd albumin, äggvita, hade vid midsommar uppmätts i hennes urin som sedan minskat fram till dess att hon inkom till sjukhuset. Läget för Tina blev snabbt allvarligt då hon vid nio-tiden på kvällen började krampa fram till klockan fyra på morgonen. Under krampfallen gavs hon morfin som kramplö-sande. På morgonen den 20 augusti födde Tina ett dött barn. Trots att barnet var fött fortsatte krampfallen: totalt räknade man till 10 anfall efter förlossningen, vilket ledde till medvetslöshet. Tina tillfrisknade dock från eklampsi men insjuknade kort därpå i lunginflammation och avled.¹⁸

Det var inte ovanligt att patienten diagnostiserades med fler åkommor än bara eklampsi. Hälsoproblem så som hjärtproblem eller dåliga tänder krävde också uppmärksamhet och behandling.¹⁹ I fallet med Tina var det inte eklampsi som tog hennes liv utan en annan, och vid denna tid mycket farlig,

¹⁵ Sagesen, s. 59.

¹⁶ Sven Wahlgren, *Skellefteå lasarettets utveckling 1865–1937*, Umeå 1937, s. 8.

¹⁷ Namnen är fingerade.

¹⁸ Skellefteå lasarettssarkiv, kirurgkliniken år 1914: nr 546.

¹⁹ Skellefteå lasarettssarkiv, kirurgkliniken år 1924: nr 637, år 1920: nr 2, år 1922: nr 470.

sjukdom som gjorde det. Att mängden albumin hade upptäckts tyder på att en viss övervakning av graviditeten fanns. Däremot verkar det inte i det här fallet ha bedömts att medicinsk behandling krävdes. Vikten av en tidig diagnos var något alla läkare snabbt enades kring och arbetade aktivt med för att skapa mödravård. Men idén att behandla personer som tillsynes var friska var främmande för många politiker vilket innebar att det var ytterst svårt för läkarna att genomdriva reformer.²⁰

År 1917 inkom ännu ett fall med förlopp som liknade Tinas. Den här gången var det patienten Fru Hildur, 34 år från Fällbäcken, gravid för sjätte gången och nu i nionde månaden, som drabbats av eklampsi. Förloppet var mycket snabbt. Kvällen den 25 november år 1917 började med illamående, kräkningar och huvudvärk som sedan under natten eskalerade till krampanfall. Under morgonen den 26 november skrevs hon in vid lasarettet och genomgick klockan tio ett kejsarsnitt. Operationen beskrevs som delvis lyckad, ett levande barn – en pojke – plockades ut tillsammans med moderkakan. Livmodern drog ihop sig utan någon blödning men Hildurs hälsa förbättrades inte. Under själva operationen krampade hon två gånger och pulsen blev allt svagare. Läkarna gav digitalis, kamfer och koksaltlösning för att stabilisera läget, då både digitalis och kamfer ansågs ha blodtryckshöjande egenskaper.²¹ Behandlingen till trots avled Hildur samma kväll några minuter i åtta.²²

²⁰ Ekman, s. 72–74.

²¹ *Nordisk familjebok*, uppslagsord "Digitalis" och "Kamfer":
<http://runeberg.org/nfbf/0226.html>,
<http://runeberg.org/nfbm/0388.html>.

²² Skellefteå lasarettssarkiv, kirurgkliniken år 1917: nr 742.

Situationen för Hildur hade förvärrats mycket snabbt under hennes två sista dygn i livet. Till skillnad från Tinas fall gavs här inget lugnande, utan i stället inriktade sig läkarna på förlösning och på att få blodtrycket under kontroll. Digitalis och kamfer var välbeprövade läkemedel för behandling av blodtryck, och kamfer i större mängder användes även som nervlugnande.²³ Återigen visar det här exemplet på att ingen speciell metod användes vid behandling av eklampsi. Insatserna rörde i stället hantering av symtom, så som svag och oregelbunden puls, samt avlägsnande av fostret. Den här behandlingen överensstämmer väl med Stroganoffs metod men omnämns dock inte som sådan i journalen.

Ytterligare en flerbarnsmor behandlades år 1934 men på ett annorlunda sätt. Patienten Veronica, 41 år från Bureå, gravid för sjunde gången, hade flera gånger under graviditeten lämnat urinprov vid sjukstugan i Bureå. Den senaste gången upptäcktes albumin och hon ombads av föreståndaren för Bureå sjukstuga, doktor Albert Hultman, att stanna vid sjukstugan. Veronica valde emellertid att återvända hem för att nästa dag åter bege sig till sjukstugan där hon enligt läkaren fick ett krampanfall. För att motverka krampen gav Hultman morfin som verkade lugnande. När hon inkom till lasarettet den 3 januari år 1934 beskrevs hon som slö och med moderat huvudvärk men vid medvetande. Veronica fick stanna på lasarettet i två månader och den 2 februari födde hon ett levande barn. Den 7 mars skrevs hon ut från lasarettet. Veronica gavs inget annat läkemedel än morfin. I stället lades stor vikt vid urinprov och den mängd albumin som kunde uppmätas.²⁴

²³ *Nordisk familjebok*, uppslagsord "Digitalis" och "Kamfer":

<http://runeberg.org/nfbf/0226.html>,

<http://runeberg.org/nfbm/0388.html>.

²⁴ Skellefteå lasarettssarkiv, kirurgkliniken år 1934: nr 21.

Att Veronica hade lämnat urinprov flera gånger under graviditeten hörde till ovanligheten. Patienten Gertrud, 22 år från Lappvik, omnämns inte ha lämnat urinprov under graviditeten, utan det var först i samband med förlossningen som barnmorskan träffade henne för första gången. Gertrud var år 1934 gravid för andra gången och blev sämre först efter att hon hade fött sitt barn i hemmet. Förlossningen hade förlupit normalt när barnmorskan upptäckte stora mängder albumin i urinen samt ödem i underbenen och ansiktet. Gertrud inkom till lasarettet den 13 december år 1934 och kom att stanna där till den 6 mars år 1935. Till skillnad från de ovan beskrivna fallen utvecklade Gertrud aldrig krampanfall, men hon hölls ändå kvar på lasarettet till dess att inga spår av albumin kunde uppmätas i urinen. Hon skickades sedan hem med dietföreskrifter och uppmaning att göra ett återbesök om 14 dagar för att lämna urinprov.²⁵

Avslutande reflexioner

De ovan beskrivna fyra fallen utgör exempel på de eklampsi-fall som behandlades vid Skellefteå lasarett i början av 1900-talet. I fallen syns en viss utveckling i hur sjukdomen hanterades. Under 1930-talet fanns en viss förväntan att den gravida kvinnan skulle lämna urinprov och låta sig undersökas, vilket inte fanns beskrivet under år 1917. Veronica hade lämnat urinprov flertalet gånger under graviditeten medan Gertrud inte hade gjort det. Urinprov var och är ett viktigt test att använda för att upptäcka eklampsi.

I sjukjournalerna framträder läkarnas maktställning i samtalen med patienten, men patientens egen agens gör sig så

²⁵ Skellefteå lasarettssarkiv, kirurgkliniken år 1934: nr 2023.

smått synlig under 1930-talet. Veronica lämnade urinprov och sökte vård vid sjukstugan när hon så behövde det men valde ändå att frånga läkarens rekommendation för att återvända hem. Exakt varför hon gjorde det valet vet bara Veronica, men som sexbarnsmor kan det tänkas att hon saknade möjlighet att stanna vid sjukstugan. En intressekonflikt kan här skönjas mellan läkarens önskan om att kunna kontrollera patientens tillstånd och patientens intresse av att återvända hem. I och med att läkaren inte kunde tvinga patienten att följa rekommendationen var det hennes vilja som fick styra. Eklampsi är, som här visats, en lömsk och smygande sjukdom och det är därför mycket möjligt att ingen av de fyra patienterna hade känt sig särskilt sjuka innan tillståndet blev akut.

I dag går en överväldigande majoritet gravida till barnmorska frivilligt för kontroll av värden och för att få bästa möjliga hjälp vid en framtida förlossning. Det här är en relativt ny funktion som vården erbjuder, dvs. att i förebyggande syfte undersöka till synes friska personer innan de utvecklar symptom på sjukdom. Under 1930-talet var det här inget som var självklart för gemene man.²⁶ I sjukjournalerna fann jag ingen notering om att någon speciell metod för behandling av eklampsi användes, vilket kan tala för att den s.k. Konservativa metoden, en tidigare version av Stroganoffs metod, fortfarande användes. Däremot fick kontroll av urinprov stor plats, kanske för att urinproven gav läkarna ett sätt att följa sjukdomens utveckling och på så sätt kunna verka proaktivt, medan behandlingsmetoder snarare var ett sätt att agera. Den diskussion som fördes i den svenska medicinska pressen var nog känd av alla intresserade läkare i landet men avspeglades inte direkt i behandlingen av eklampsi vid Skellefteå lasarett.

²⁶ Ekman, s. 74f.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Skellefteå lasaretsarkiv, kirurgkliniken 1916–1934

År 1914: nr 546, år 1917: nr 742, år 1920: nr 2, år 192., nr 470, år 1924: nr 637, år 1934: nr 21, år 1934: nr 2023

Litteratur

Ekman, Olivia, *Att släcka ljungheldar. Medikaliseringen av eklampsi i Sverige 1840–1930*, Umeå 2016.

Mulnari, Diana & Sandel, Kersin "Exploring the notion of experience in Feminist Thought", i *Acta Sociologica* 42 nr 4 (1999), s. 87–297.

Purkerson, Mabel L. & Vekerdy, Lilla, "A History of Eclampsia, Toxemia and the Kidney in Pregnancy", i *American Journal of Nephrology* 19 nr 2 (1999), s. 316.

Sagesen, Pia (red.), *Skellefteå lasarett 1869–1990*, Skellefteå 1990.

Stroganoff, B. B., "The treatment of eclampsia: An improved conservation method", i *Journal of the Royal Society of Medicine* 17 (1924), s. 164.

Vainionen-Kohonen, Kirsi, *De frimodiga. Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*, Helsingfors 2016.

Wahlgren, Sven, *Skellefteå lasarets utveckling 1865–1937*, Umeå 1937.

Walter, "Göteborgs läkaresällskaps förhandlingar 1900. Statistiska uppgifter om eklampsi", i *Hygiea* 1901 (bilaga), s. 69.

Internet

Nordisk familjebok, uppslagsord "Digitalis":

<http://runeberg.org/nfbf/0226.html>

Nordisk familjebok, uppslagsord "Kamfer":

<http://runeberg.org/nfbm/0388.html>

LAILA ELIASSON

Förklädet hos Kajsa Greta som ledde till en sockendräkt¹

I ett häfte från 1976 har Irma Essegård berättat om hur Vilhelminadräkten kom till i början av 1940-talet. Det hela började med att hennes make, Elis Essegård, hade blivit vald till ordförande i den nybildade hembygdsföreningen och arbetade hårt för att få till stånd en sockenutställning. Tanken var att den skulle visas i Volgsjö skola under sommaren 1942 under titeln "Forn tid/Nutid/Framtid".

Bild 1. Irma och Elis Essegård. Okänd fotograf. Fotoarkivet, Vilhelmina kommun.

¹ Artikeln har tidigare publicerats i *Tjocka släkten. Medlemsblad för Lappmarkens släkt- och bygdeforskare*, nr 4 2013. Texten återges här i lätt redigerad form.

I egenskap av överlärare kom många av Elis tjänsteresor till skolorna nu att tjäna som kamouflage för besök i olika gårdar i jakt på gamla föremål till utställningen. Det var hösten och vintern 1941–1942 och gengastider, vilket gjorde det dyrt att åka taxi. Man kan undra om inte många bybor funderade varför överläraren alltid for runt med en släpkärra efter taxin den vintern. Irma följde med på dessa insamlarexpeditioner så ofta hon kunde.

Bild 2. Kajsa Greta Grönlund (i mitten) tillsammans med sina sonhustrur Rebecka (till vänster) och Linda (till höger). Kajsa Greta föddes den 3 mars 1854 i W. Ormsjö i Dorotea. Den 25 maj 1878 gifte hon sig med Conrad Axel Grönlund. År 1881 köpte de ett hemman av Daniel Pålsson i Granliden i Vilhelmina. De fick nio barn tillsammans, varav tre av dem kom att emigrera till Amerika. Kajsa Greta blev 90 år gammal. Hon avled den 2 januari 1945. Bilden skänkt av Kajsa Gretas barnbarn Wivi Grönlund.

En dag kom de till Granliden. Hos fru Kajsa Greta Grönlund (född Olsdotter) bad Irma att få se några gamla vävnader men Kajsa Greta sa att allt sådant gammalt återanvänts till mattor. När Irma gick in i den gamla bagarstugan på gården fick hon plötsligt se en blå tygbit sticka fram vid sidan av en fönsterkarm.

Bild 3. Kajsa Gretas stuga i Granliden. Tyvärr finns inte bagarstugan kvar längre. Foto skänkt av Wivi Grönlund.

Med hjälp av en kniv lyckades hon peta fram tyget, som visade sig vara ett gammalt förkläde som man tätat fönstret med. I och med den hårda behandlingen som isoleringsmaterial liknade förklädet mest i denna stund "en tova av tyg, torra rester av mossor, lera och kodynga". Kajsa Greta skrattade gott då Irma kom in i köket och bad att få ta med sig det smutsiga och slitna förklädet. När sockenutställningen så småningom blev klar hängde det tvättade förklädet där och "lyste med sina klara färger i rött, blått, svart och vitt".

I en annan gård hittade Irma två sidenmössor (bindmössor) i sågspånet uppe på vinden, en svart och en vinröd. De här fynden, och förklädet hos Kajsa Greta, gjorde att Irma började fundera ifall det inte funnits en sockendräkt i Vilhelmina i gamla tider. Hon fick idén att försöka rekonstruera en sådan

och tog kontakt med landsantikvarien Hans Beskow i Umeå. Han gav förslaget att Irma skulle intervjua gamla personer ute i bygden om dräktskicket förr, vilket hon också gjorde. Det blev väldigt arbetsamt men samtidigt många givande besök och samtal.

Ibland kan jag undra varför Vilhelminadräkten nu fick de färger den nu har, för där är inte mycket som stämmer överens med det gamla förklädet från Granliden eller de färger som nämndes i samband med intervjuerna Irma gjorde. Exempelvis ska många enstämmigt ha berättat att en ogift kvinna i gamla tider bar en kjol med vertikala ränder i rött, gult, svart och vitt över vilken man hade ett vitt förkläde. Blusen ska ha varit vit och livstycket klarrött med svarta kanter (ett sådant finns även i museets samlingar, vilket hittades i Vilhelmina kyrkstad i samband med restaureringarna på 1960 talet).

Bild 4. Livstycke som hittats i Vilhelmina kyrkstad med den klarröda färg som antagligen var vanlig i dräkterna förr. Foto: Laila Eliasson.

Mössan en ogift kvinna bar var av blått siden. En gift kvinna däremot hade en enfärgad kjol i blått tyg över vilken man bar ett tvärrandigt förkläde i rött, blått, svart och vitt. Livstycket var djuprött med svarta kanter och mössan tillverkad av vinrött siden.

Hur som helst blev det en lång väg för Irma att vandra för att få till stånd en hembygdsdräkt. Otaliga blev kontakterna med Hans Beskow, folkdräktsnämnden vid Nordiska museet och Hilda Andersson vid Västerbottens Hemslöjd. Till slut blev ändå dräkten klar. Så här skrev Irma i sin dagbok sommaren 1944:

Torsdag den 20 juli. I morse började de egentliga Hembygdsdagarna. Då kom Vilhelminas pånyttfödda sockendräkt från Hemslöjden i Umeå. Jag blev så glad så jag kunde flyga. Den var verkligen vacker i sina dämpade färger, som lystes upp av det granna förklädet i rött och grönt. Jag ringde ögonblickligen upp min vän Greta Larsson, som kom som ett skott för att hämta sin dräkt. Jag mötte henne i dörren skrudad i min. När Esse kom hem, stod vi där i all vår stass. Han blev riktigt rörd. Anna-Greta tyckte dräkten var vacker, fast hon nog tyckte kjolen var lite murrig.

Irma berättar vidare att dräkten kom att invigas på Hembygds-söndagen det året med ett tal av Hans Beskow från predikstolen i kyrkan. Den helgen var det fem damer som bar dräkten. Några år senare kom många fler att bära den. Så här slutar Irma sin redogörelse:

Min innerliga önskan är, att vi alla som är lyckliga att äga en dräkt, och alla de som nu och framledes kommer att skaffa sig den, låter den komma bättre till heders än hitintills – att det inte plockas fram bara för Hembygdsdagarna

en gång om året. I sin sockendräkt är man alltid rätt klädd vid rätt tillfälle. Hedra hembygden genom att använda sockendräkten när helst tillfälle bjuds, är ett motto vi alla sockendräktägare borde anamma.

Tyvärr lever Vilhelminadräkten en ganska undanskymd tillvaro i dag p.g.a. att det endast finns några få kvar som kan och har tid att väva tyg till dräkten. I ett av museets förråd finns emellertid lite material kvar från gamla hemslöjden i Vilhelmina, bl.a. en rulle med förklädestyg och tyg till livstycket.

Bild 5. Nina Lindmark Lie håller Kajsa Gretas gamla förkläde intill förklädet till Vilhelmina hembygdsdräkt. Notera att mönstren nästan är identiska men att färgerna skiljer sig åt. Den lila färgen på det gamla förklädet har dessutom varit klarblå och den röda färgen ännu mera klarröd. Foto: Laila Eliasson.

Avslutningsvis vill jag nämna att tack vare Elis och Irma Essegårds "förtäckta" insamlingsresor blev Vilhelmina museum till. Många ville nämligen inte ha tillbaka sina föremål efter det att sockenutställningen visats färdigt. Genom att den gamla sockenstugan vid det laget upphört att fungera som kommunalhus kunde man inviga det nya Hembygds museet i den gamla byggnaden sommaren 1943. Tack vare Elis och Irma har Vilhelminaborna i dag en enorm kulturskatt samlad på ett och samma ställe.

Recensioner

Irma Ridbäck, *Mobiliserad 1914 – Menige 264 Tervahautas berättelse*. IR-text 2018.

Varför skriver jag det här? Varför läser du det? Irma Ridbäck, författare till boken *Mobiliserad 1914 – Menige 264 Tervahautas berättelse*, skriver: "Någon läsare kan finna texterna utan substans, men det är just däri som anteckningarna har betydelse, förmågan att beskriva en tillvaro som upplevs som meningslös och intetsägande." Det saknas inte skäl för mig att skriva och dig läsa. Irma Ridbäck har läst sin farfars berättelse, som börjar i Narken den 4 augusti 1914. I förordet förklarar hon utgångspunkten: "två små anteckningsböcker fylld med text på meänkieli om situationen 1914 för en menig inkallad, jordbruksarbetare Robert Tervahauta, från byn Narken, norr om polcirkeln." Vid tiden för inkallelserna var Robert 28 år. Gift och far till två barn. Det yngsta barnet var fyra månader. Den s.k. Svarta veckan skriver Ridbäck om i inledningen: "Sommaren 1914, den 3 augusti, proklamerade den svenska regeringen neutralitet. Dagen före på morgonen hade

kyrkklockorna ringt över landet om allmän mobilisering. Vad hade hänt i världen?" Svarta veckan inledde första världskriget. Tervahauta skriver ingenting om världsläget – de meniga fick inte veta något om det. Han ställde inga frågor om vad som hänt eller vad som skulle hända. Men varför skrev han? "Man kan se detta som ett slags terapi", förklarar Ridbäck, "ett skydd mot isoleringen". Också mot osäkerheten, tänker jag: "Vi har fått lämna hem, hustrur och barn, fäder och mödrar, bröder och systrar. Och inte vet man heller om det kan ha varit sista gången vi gav oss av hemifrån."

Skrivandet börjar efter att han lämnat hemmet. De färdas med roddbåt, hästskjuts och tåg. Går flera mil. Kronans portioner är bristfälliga. "När det är matdags så lämpar det sig inte att jämföra med behandling av människor [...] I sanning är det här en eländig tillvaro för oss, som är här för att pröva på krigsmannens elände." Första tiden, augusti och september, får de sova i tält; "de här tyggrottorna, som varken håller värmen inne eller kylan ute [...] Någon annan bädd finns inte än lite halm att ligga på inte något som helst

täcke [...] Är inte detta nästan som ett simpelt grisliv!"

Likt grisarna är de meniga objekt. "Man får snarare en känsla av interneringsläger än en samling till landets försvar", skriver Ridbäck. Men till skillnad från grisen objektiverar människan sina iakttagelser. "Här sitter jag i tältet och skriver ner allt som vi sysslar med och gör." Endast när sammanhanget krävde det skriver han sig i första person singularis. Annars som en del i ett kollektiv eller i tredjeperson: "264 Tervahauta är sjuk hela dagen."

Vilken avsikt Tervahauta än må ha haft med sitt skrivande kan vi konstatera att hans biografiska anteckningar skiljer sig från dagens självbiografiska litteratur. Därför är Irma Ridbäck utgångspunkt "två små anteckningsböcker" särskilt lämplig att studera för den som vill ägna sig åt biografiskt skrivande. Ridbäck påpekar att Tervahauta var noggrann, såväl i sina tankar om andra som om sitt eget språk. Hans iakttagelser innehöll små vardagliga reflexioner: "Nog var det lördag men här får man inte byta kläder eller bada bastu, något som jag saknar, då jag vant mig hemma att hålla min kropp ren. Men här har vi redan varit i

tre veckor och inte en gång har vi fått byta kläder." Senare, när han fick komma hem på permission: "Efter lång tid fick jag tvaga min kropp ren och byta till rena kläder och vila i en bäddad säng. Jag får sova i fred på morgonen, inte någon kommenderar 'uppställning'".

Visst lämnar anteckningarna mycket övrigt att önska, men i stället för att önska för egen del kan vi fundera över hur vi förstår Tervahautas önskningsar? En fullständig förståelse är inte möjlig. Vi kan närma oss, genom att läsa. Inget annat än det han skriver. Irma Ridbäck hjälper oss att läsa mellan raderna. "Dagboken skrevs under augusti och september av den 28-åriga jordbruksarbetaren Johan Robert Tervahauta (1886–1966)." [*Arbetaren* är min kursiv.] I en bilaga berättar Ridbäck att Tervahauta senare, närmare bestämt 1922, antogs som kronotorpare: "Med kronotorpet följde också säsongsarbete i skogen och flottningen samtidigt som jordbruket på torpet måste skötas. Robert blev folkpensionär 1955 och kunde mera ägna sig åt *sitt* jordbruk." [*Sitt* är min kursiv.] Jordbruksarbetaren Tervahauta ägde inte den jord, de djur och andra produktionsmedel han arbetade

med stora delar av sin tid. Vill vi förstå vad detta vill säga måste vi vara noggranna i våra efterforskningar. Tervahauta var noggrann, menar Ridbäck: "såväl i sina tankar om andra som om sitt eget språk." Ingen arbetarromantik eller sentimentalitet. Hon har skrivit av sin farfars anteckningsböcker, precis som han skrivit dem. "Lähimä kotoa kello 12 j-p päivän ja tulima väylää venheelä jokkin ja siinä olima." Översatt till svenska på uppslaget högra sida: "Vi for hemifrån klockan 12 på eftermiddagen och kom nedför älven i båt till Jock och där stannade vi." Genom att publicera sin farfars anteckningar har Irma Ridbäck synliggjort ett exempel på det som ligger och väntar i mångas lådor och garderober. Det kan exempelvis vara ett brev från en ung finsk piga i svenska Tornedalen. Till väninnan som blev kvar i Finland. Pigan skriver att det finns plats på en gård och beskriver färdvägen som hon vill att väninnan ska ta. Tåg från Uleåborg till Torneå och vidare med buss till finska Juoksenki. Väninnan är min mor, och utan brevet och resan funnes inte jag. Lagg eventuella svindlande känslor åt sidan och tänk i tredje person. Lämna *jag* och bilen hemma för

att göra väninnans resa med tåg från Uleåborg till Torneå. Hur var det för Tervahauta att färdas med båt från Narken till Jock 1914 och fortsätta "därifrån utmed landsvägen [...] in i Bredsel", till fots? Hur kändes det för en ung kvinna 1951, att ensam kliva av tåget i Torneå och fortsätta med buss till Juoksenki? I lådorna finns också brev som min far skrev till min mor. Han var jordbruksarbetare i Tornedalen, som Tervahauta. I likhet med många skogs- och jordbruksarbetare på 1950- och 1960-talet tvingades han söka sig till Malmfälten. Högen av brev vittnar om många ensamma kvällar. Jo, breven är fulla av romantik och sentimentalitet. För att undvika att smittas – se pigan, gruvarbetaren och jordbruksarbetaren. Ingen av dem ägare till produktionsmedlen. När de sedan blir pensionärer tillbringar pigan och gruvarbetaren halva året i *sitt* ärvda sommarhus. Robert Ridbäck kunde som pensionär ägna mer tid åt *sitt* jordbruk. Ägande och frihet är drömmar som alla människor bär.

Menige 264 Tervahauta blev mobiliserad 1914 av militärmakten. Från det att länsman kom med inkallelsen hade han 12 timmar på sig att mobilisera sig själv

för avfärd. Så som den militära makten uttrycker sin inkallelse, lika koncist uttrycker sig Ter-
vahauta: "Och sergeant Lind lämnade ut till oss alla kläder och annan materiel och visade sedan huset där vi får vila. Det kallas logement No 22 och där var halmmadrasser på golvet och åtskilliga tiotals mannar från många socknar. Så blev vi 9:e kompaniet vid I 19 i Boden."

Irma Ridbäck lägger märke till att "så snart han är ledig slappnar han av och då utvecklas också hans sätt att uttrycka sig." Inga av superlativer dock: "Så gick vi till Bodens station för att invänta tågets avgång, det går express till Karungi kl. 4 och 20 minuter, det som ska föra oss och det kör snabbt och det stannar inte länge någonstans." Ridbäck "anar ett leende i hans hjärta och på läpparna." Hur kan hon göra det? Frågan är utmanande, precis som frågan om varför Ter-
vahauta skrev. De löpande an-
teckningarna från mobilise-
ringen slutar innan han kommit hem: "Därifrån började vi köra norrut och kom med den skjutsen ända till Teurajärvi, dit vi kom den 30 klockan ett på dagen och därifrån..."

Därefter finns spridda an-
teckningar: "År 1917 var våren

lång [...] 1918, det blev ingen islossning alls, det blev båtföre den 12 maj och då begav vi oss till flottningen i Koinujoki [...] 1919, mars Min far har avlidit denna vinter den 18 mars [...] Jag har flyttat till den nya bostaden 8 dagen i juni och vi har drabbats av sorglig händelse. Vår tredje broder har drunknat 18/6 1925."

År 1922 antogs Robert Ter-
vahauta som kronotorpare och "med kronotorpet följde också säsongsarbete i skogen och flottningen samtidigt som jordbruket på torpet måste skötas". Inte mycket tid över till skrivande.

Annat var det för Hilja Kalli-
oniemi (senare Byström) från Matojärvi, när hon som lärarinn, ensam i Karungi, började skriva på sin debutroman *Ett år i Järvi: berättelser från Tornedalens skogsbygd* (1932). Första meningen lyder: "Kall och bitande rasade nordanstormen fram över det vita fältet av en stor, snötäckt myr." Gunnar Kieri debuterade 1972. Tillsammans med Ivar Sundström skrev han romanen *Första arbetskompaniet Storsien*. Boken handlar om arbetslägren för svenska kommunister under andra världskriget. Författarna skriver i förordet: "Hösten 1970 bestämde vi oss för att ta reda på mer om Storsienlägret. Vi sökte

upp många av dem som varit in-
ternerade och bad dem berätta.”
Kieri och Sundström hade tid till
förberedelser och skrivande.

Bengt Pohjanen skriver i sin
självbiografi *Gränsgångare* 68
(2018): ”Jag har debuterat 1970
med en essä i en antologi, *Ideal-
ism Materialism*, som var präg-
lad av tidsandan. Jag har publi-
cerat dikten *Född utan språk* i
Vår lösen, 1973, och texter i
Grupp 74 och dikter i *BLM*, be-
sökt Hans Isaksson på Bonniers
och fått honorar.” År 1979 debu-
terade Pohjanen som romanför-
fattare med *Och fiskarna svarar
Guds frid*. Författaren förklarar
själv: ”Det är en roman som kan
läsas och tolkas på många sätt
Man kan läsa den som en roman
om olösta konflikter från barn-
domen, från en miljö, en kultur,
ett gränsland mellan två språk,
kulturer. Två varandra motstri-
diga och oförenliga ideologier:
stalinism – læstadianism.” Mi-
kael Niemi romandebuterade
2000 med *Populärmusik från
Vittula*. Före debuten hade han
gått skrivarkurs och gett ut sex
diktsamlingar. Han bestämde sig
sent för att bli författare på heltid
och hade en utväg klar om det
inte skulle bära sig. I en intervju
i *Norrländska Socialdemokraten* 4/5

2010 säger Niemi om gymnasie-
åldern: ”det är viktig ålder för
den som vill bli konstnär. Det är
då man gör sina första val och
ställer de första frågorna om vad
en konstnär är.” Tervahauta
kunde inte göra sådana val. Han
ägde inte tiden, i samma ut-
sträckning som ovan nämnda
författare från Tornedalen.

Kallionemi & Byström skrev
på svenska. Det gör också Kieri,
Niemi och Pohjanen. Den senare
skriver också på meänkieli. Wil-
liam Snell var den första som fick
sina berättelser publicerade, i *Ka-
maripirtiltä* (1944), berättelser
från en torpstuga i byn Erkhe-
ikki. Snell var folkskollärare och
senare folkskoleinspektör i Tor-
nedalen. Han föddes 1896, tio år
senare än Robert Tervhauta. Snells
föräldrar, liksom Kalli-
onemis & Byströms, var måna
om att barnen skulle lära sig läsa
och skriva på svenska och finska.
Det var ovanligt. I *Ett år i Järvi*
betonar Kallionemi betydelsen
av att kunna de båda språken i
tal och skrift: ”Skolan gav under-
visning i landets språk, men vad
hjälpte det, när så många sedan
aldrig använde det utan tving-
ande skäl. Då måste ju följderna bli
den, att de några år efter slutad
skolgång voro mållösa: svenskan

var glömd, och finska hade de aldrig kunnat mer än tala.”

Den första romanen på meänkieli skrevs så sent som 1985: Bengt Pohjanens *Lyykeri* (på svenska *Lugern*). Pohjanen översätter inte sina romaner; han skriver om dem på ett annat språk. Självbiografen *Smugglarkungens son* (2007) är betydligt mer omfattande än motsvarigheten på meänkieli, *Joppa-rikuninkhaan poika* (2009). Författaren ser flera skäl till det. Ett är att meänkieli inte klarar av att uttrycka de djup som han förklarar på svenska. Enligt Pohjanen saknas det ibland också ord för att göra berättelsen levande på meänkieli. Irma Ridbäck noterar: ”Han [Tervahauta] använder lånord från svenskan på moderna företeelser.” Han hade exempelvis inte åkt tåg på finska (*juna*); därför skrev han *took*. Om Irma Ridbäck anar ett leende i sin farfars hjärta och på hans läppar när han sitter på tåget hem, anar jag ett litet ironiskt leende när han skriver ”Gud nad pojat” (”God natt pojkar”), liksom en grundskollärare kan ana det när elever härmar skolspråk och jargon. Ingenting att uppröras över, när vi vet att orden är delar av den verklighet som elever,

meniga och arbetare objektivrar. När Tervahauta skriver ned ”allt som de sysslar de och gör”, frigör han sig en smula från det förtingligande som makten utsätter honom för. Irma Ridbäck ser mer finska i Tervahautas språk än hon kan se i dagens meänkieli. Avståndet var dock stort till det finska skriftspråk som standardiserats på andra sidan nationsgränsen. Meänkieli har inte standardiserats. Det talar och skrivs olika i Kiruna, Gällivare och Pajala. Hur ska jag som universitetslärare i meänkieli förhålla mig till det? Också här ser jag substansen i Tervahautas originaltext. Jag ser värdet av att Ridbäck ”översatt dagböckerna till svenska och försökt anpassa meningar och ord efter hur han har använt orden på meänkieli.” Anteckningarna är dessutom ”varsamt redigerade till dagens meänkieli” av Irma Ridbäck. Dagens meänkieli är som sagt inte standardiserad. Vilken är då den ”dagens meänkieli” som utgjort Ridbäckes norm? De texter som till dags dato publicerats på meänkieli? Som Ridbäck konstaterar har ”språket förändrats en del under drygt hundra år.” Språk förändras ständigt. De föds och dör.

Kommer meänkieli att leva ytterligare hundra år? Hur länge kommer svenskan leva? Också normen för det svenska skriftspråket utgörs av det som publiceras i dag. Det påverkas i sin tur av produktionsmedlens och produktivkrafternas utveckling. Vi kan föreställa oss hur boktryckarkonsten utvecklats språket. Tidningspressarna. Hur IT utvecklar språket. Irma Ridbäck konstaterar också att litteraturen ger oss sparsamt med

förstahandsskildringar, "där en menig mobiliserad berättar och särskilt om han var från norra Sverige och Tornedalen." Jämför med dagens bloggande. Teser om ordets makt och ägande bär sina antiteser. *Mobiliserad 1914 Menige 264 Tervahautas berättelse* är en sådan. Många fler – ett oräkneligt antal – ligger som sagt och väntar i lådor och garderober.

Anders Emanuelsson

Medarbetare

Erik J. Bergström, f. 1930 i Glöte, Härjedalen. Posttjänsteman 1946–1990.

Hans K:son Blomquist, f. 1939 i Linköping. Med.dr vid Umeå universitet 1982 och docent i pediatrik 1983. Tidigare barnhälsovårdsöverläkare.

Olivia Ekman, f. 1985 i Uppsala. Fil.lic. i idéhistoria vid Umeå universitet 2016.

Laila Eliasson, f. 1966 i Vilhelmina. Fil.kand. från Kulturvetarlinjen vid Umeå universitet, museiintendent och ansvarig för Vilhelmina museum.

Anders Emanuelsson, f. 1964 i Kiruna. Grundskollärare i Kiruna kommun 1987–1995, i Umeå och Vännäs kommun 1996–2011. Modersmåls-lärare i meänkieli i Umeå kommun 2011–2016. Universitetsadjunkt i meänkieli vid Umeå universitet sedan 2016.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.